UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

Unit-10

स्मृतिग्रन्थानाम् अभिलेखानां विशिष्टाध्ययनम्

Syllabus

Sub Unit-10.1 कौटिलीय-अर्थशास्त्रम (विनयाधिकारिकम्)

SL.NO.		Topics
1.	10.1.1	अर्थशास्त्रस्य परिचयसामान्यम्
2.	10.1.2	अर्थशास्त्रस्य विभाग:
3.	10.1.3	अर्थशास्त्रविषये गुरुत्वपूर्णानि
4.	10.1.4	विद्यासमुद्देश:
5.	10.1.5	त्रयीस्थापना
6.	10.1.6	वार्तादण्डनीतिस्थापना
7.	10.1.7	बृद्धसंयोग:
8.	10.1.8	इन्द्रियजय:
9.	10.1.9	राजर्षिवृत्तम्
10.	10.1.10	अमात्यनियुक्ति:
11.	10.1.11	मन्त्रिपुरोहितयो: नियुक्ति:
12.	10.1.12	उपधाभि: अमात्यानाम् शौचाशौचज्ञानम्
13.	10.1.13	गुढ़पुरुषोतपत्ति:

Sub Unit-10.2 मनुस्मृति:

SL.NO.		Topics
14.	10.2.1	प्रथमाध्याय:
15.	10.2.2	द्वितीय: अध्याय:
16.	10.2.3	सप्तम: अध्याय:

Sub Unit-10.3 याज्ञवल्क्यस्मृतिः

SL.NO.		Topics
17.	10.3.1	साधारणमातृकाप्रकरणम्
18.	10.3.2	असाधरणमातृका प्रकरणम्
19.	10.3.3	विचारे प्रमाणम्
20.	10.3.4	ऋणदानप्रकरणम
21.	10.3.5	बृद्धेः परिमापः
22.	10.3.6	आधिः
23.	10.3.7	उपनिधिप्रकरणम्
24.	10.3.8	साक्षिप्रकरणम्
25.	10.3.9	दिव्यप्रकरणम्
26.	10.3.10	दायभागप्रकरणम्
27.	10.3.11	स्त्रीधनम्
28.	10.3.12	सीमाविवादप्रकरणम्
29.	10.3.13	स्वामिपालिविवादप्रकरणम्
30.	10.3.14	कृतानुशयप्रकणम्
31.	10.3.15	वेतनादानप्रकरणम्
32.	10.3.16	वाक्पारुष्यप्रकरणम्
33.	10.3.17	दण्डपारुष्यप्रकरणम्

Sub Unit-10.4 अभिलेखाः

SL.NO.		Topics
34.	10.4.1.1	अशोकस्य प्रथमः शिलालेखः
35.	10.4.1.2	अशोकस्य द्वितीयः शिलालेखः
36.	10.4.1.3	अशोकस्य तृतीयः शिलालेखः
37.	10.4.1.4	अशोकस्य चतुर्थः शिलालेखः
38.	10.4.1.5	अशोकस्य पञ्चमः शिलालेखः
39.	10.4.1.6	अशोकस्य षष्ठः शिलालेखः
40.	10.4.1.7	अशोकस्य सप्तमः शिलालेखः
41.	10.4.1.8	अशोकस्य अष्टमः शिलालेखः
42.	10.4.1.9	अशोकस्य नवमः शिलालेखः

43.	10.4.1.10	अशोकस्य दशम: शिलालेख:
44.	10.4.1.11	अशोकस्य एकादश: शिलालेख:
45.	10.4.1.12	अशोकस्य द्वादश: शिालालेख:
46.	10.4.1.13	अशोकस्य त्रयोदश: शिलालेख:
47.	10.4.1.14	अशोकस्य चतुर्दश: शिलालेख
48.	10.4.1.15	अशोकस्य प्रथम: स्तम्भलेख:
49.	10.4.1.16	अशोकस्य द्वितीय: स्तम्भलेख:
50.	10.4.1.17	अशोकस्य तृतीय: स्तम्भलेख:
51.	10.4.1.18	अशोकस्य चतुर्थ: स्तम्भलेख:
52.	10.4.1.19	अशोकस्य पञ्चम: स्तम्भलेख:
53.	10.4.1.20	अशोकस्य षष्ठ: स्तम्भलेख:
54.	10.4.1.21	अशोकस्य सप्तम्: स्तम्भलेख:
55.	10.4.1.22	अशोकस्य गुजर्रा लघुशिलालेख:
56.	10.4.1.23	अशोकस्य मास्कीशिलालेख:
57.	10.4.1.24	अशोकस्य रुम्मिनदेई स्तम्भलेख:
58.	10.4.1.25	अशोकस्य कान्धारस्थ: द्विभाषी-शिलालेख:
59.	10.4.2	रुद्रदाम्न: गिरनार-शिलालेख:
60.	10.4.3	समुद्रगुप्तस्य एलाहावादस्तम्भलेख:
61.	10.4.4	खारवेलस्य हाथीगुम्फा-अभिलेख:
62.	10.4.5	हर्षवर्धनस्य वांशखेड़ा ताम्रपत्राभिलेख:
63.	10.4.6	पुलकेशिन्द्वितीयस्यैहोल-शिलालेख:
64.	10.4.7	कनिष्कस्य सारनाथ बौद्धप्रतिमालेख:
65.	10.4.8	तन्तुवायश्रेणीक: मन्दसौरशिलालेख:

Unit at a Glance

10.1 कौटिलीय-अर्थशास्त्रम् (विनयाधिकारिकम्) 10.2 मनुस्मृतिः 10.3 याज्ञवल्क्यस्मृतिः 10.4 अभिलेखाः

Unit-8 Key Statements:

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic key statements:

10.1.1 अर्थशास्त्रस्य परिचयसामान्यम्, 10.1.2 अर्थशास्त्रस्य विभाग:, 10.1.3 अर्थशास्त्रविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि 10.2.1 मनुस्मृते: सामान्य परिचयम् 8.2.4 मुद्राराक्षस: 8.2.5 उत्तररामचरितम् 8.2.6 रत्नावली 8.2.7 मृच्छकटिकम् 8.3.1 दशकुमारचरितम् 10.2.2 टीकासम्पत्ति:

Standard key statements:

10.1.4 विद्यासमुद्देश: 10.1.5 त्रयीस्थापना 10.1.6 वार्तादण्डनीतिस्थापना 10.1.7 बृद्धसंयोग: 10.1.8 इन्द्रियजय: 10.1.9 राजर्षिवृत्तम् 10.1.10 अमात्यनियुक्ति: 10.1.11 मन्त्रिपुरोहितयो: नियुक्ति 10.1.12 उपधाभि: अमात्यनाम् शौचाशौचज्ञानम् 10.1.13 गुढ़पुरुषोत्पत्ति: 10.3.1 साधारणमातृकाप्रकरणम् 10.3.2 असाधरण मातृका प्रकरणम् 10.3.3 विचारे प्रमाणम् 10.3.4 ऋणदानप्रकरणम 10.3.5 बृद्धे: परिमाप: 10.3.6 आधि: 10.3.7 उपानिधिप्रकरणम् 10.3.8 साधिप्रकरणम् 10.3.9 दिव्यप्रकरणम् 10.4.1.1 अशोकस्य प्रथम: शिलालेख: 10.4.1.2 अशोकस्य द्वितीय: शिलालेख: 10.4.1.3 अशोकस्य तृतीय: शिलालेख: 10.4.1.4 अशोकस्य चतुर्थ शिलालेख: 10.4.1.5 अशोकस्य पञ्चम शिलालेख: 10.4.1.6 अशोकस्य षष्ठ: शिलालेख: 10.4.1.7 अशोकस्य सप्तम: शिलालेख: 10.4.1.8 अशोकस्य अष्टम: शिलालेख: 10.4.1.9 अशोकस्य नवम: शिलालेख: 10.4.1.10 अशोकस्य दशम: शिलालेख: 10.4.1.11 अशोकस्य एकादश: शिलालेख: 10.4.1.12 अशोकस्य द्वादश: शिलालेख: 10.4.1.13 अशोकस्य त्रयोदश: शिलालेख: 10.4.1.14 अशोकस्य चतुर्दश: शिलालेख 10.4.1.15 अशोकस्य प्रथम: स्तम्भलेख: 10.4.1.16 अशोकस्य द्वितीय: स्तम्भलेख: 10.4.1.17 अशोकस्य तृतीय: स्तम्भलेख: 10.4.1.18 अशोकस्य चतुर्थ: स्तम्भलेख: 10.4.1.19 अशोकस्य पञ्चम: स्तम्भलेख: 10.4.1.20 अशोकस्य षष्ठ: स्तम्भलेख: 10.4.1.21 अशोकस्य सप्तम् स्तम्भलेख:

Advanced key statements:

10.3.10 दायभागप्रकरणम् 10.3.11 स्त्रीधनम् 10.3.12 सीमाविवादप्रकरणम् 10.3.13 स्वामिपलिविवादप्रकरणम् 10.3.14 कृतानुशयप्रकणम् 10.3.15 वेतनादामप्रकरणम् 10.3.16 वाक्पारुष्यप्रकरणम् 10.3.17 दण्डपारुष्यप्रकरणम् 10.4.1.22 अशोकस्य गुजर्रा लघुशिलालेख: 10.4.1.23 अशोकस्य मास्कीशिलालेख: 10.4.1.24 अशोकस्य रुम्मिनदेई स्तम्भलेख: 10.4.1.25 अशोकस्य कान्धारस्थ: द्विभाषी-शिलालेख: 10.4.2 रुद्रदाम्न: गिरनार-शिलालेख: 10.4.3 समुद्रगुप्तस्य एलाहावादस्तम्भलेख: 10.4.4 खारवेलस्य हाथीगुम्फा-अभिलेख: 10.4.5 हर्षवर्धनस्य वांशखेड़ा ताम्रपत्राभिलेख: 10.4.6 पुलकेशिन्द्वितीयस्यैहोल-शिलालेख: 10.4.7 कनिष्कस्य सारनाथ बौद्धप्रतिमालेख:

Unit - 10

10.1 कौटिलीय – अर्थशास्त्रम् (विनयाधिकारिकम्)

10.1.1 अर्थशास्त्रस्य परिचयसामान्यम्

प्राचीनभारतस्य राजनीतिविषयक एक: महत्त्वपूर्णग्रन्थ: अस्ति कौटिल्यप्रणीतम् अर्थशास्त्रम्। असाधारणवैदुष्यमण्डितस्य कौटिल्यस्य गौरवगाथा पुराणेषु इतिहासेषु च सर्वत्र सुप्रसिद्धा अस्ति। आचार्यकौटिल्य: नन्दवंशस्य समूलोच्छेदं कृत्वा मौर्यसाम्राज्यस्य स्थापनां कृतवान्। आचार्यकौटिल्यस्य अपरं नाम विष्णुगुप्त: चाणक्यश्चापि समुपलभ्यते। महाराजाय चन्द्रगुप्ताय अनेन विष्णुगुप्तेन या राजनैतिकसंहिता निर्मिता सैव 'अर्थशास्त्रम्' इति नाम्ना अभिधीयते।

अर्थशास्त्रं परिभाषयन् कौटिल्य: स्वकीये ग्रन्थे अर्थशास्त्रे लिखति —

''मनुष्याणां वृत्तिरर्थ:, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थ: तस्या: पृथिव्या: लाभपालनोपाय: शास्त्रम् अर्थशास्त्रमिति''

अर्थशास्त्रमिदं राजनीतिविज्ञानस्य विश्वकोश इत्युच्यते विद्वद्भि:। अस्मिन् ग्रन्थे धर्मशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम्, शिक्षाशास्त्रम्, समाजशास्त्रम्, कृषिविज्ञानम्, चिकित्साशास्त्रम्, तन्त्रशास्त्रम्, इत्यादिकं सर्वं वर्णितमस्ति। अर्थशास्त्रमिदं १५ अधिकरणेषु, १५० अध्यायेषु, १८० प्रकरणेषु च विभक्तमस्ति।

10.1.2 अर्थशास्त्रस्य विभाग:

विभाग:	अधिकरणम्	अध्याय:	प्रकरणम्	विषयवस्तु
तन्त्रम्	विनयाधिकारिकम्	२१	१८	राज्ञ: विद्याशिक्षा, अमात्यनियोग: राजाराज्ययो: सुरक्षासंक्रान्तविषय:।
	अध्यक्षप्रचार:	३६	३८	राज्यशासनसंक्रान्तविभिन्नविषयानां विभिन्नानां आधिकारिकानां कर्तव्यसमूहानि। अत्र दुर्गविनिवेश: दृश्यते।
	धर्मस्थीयम्	२०	१९	भूमिसंक्रान्तविचारव्यवस्था
	कण्टकशोधनम्	१३	१३	फौजदारीविचारव्यवस्था
	योगवृत्तम्	६	७	गुप्तवधस्य विवरणम्
आवाप:	मण्डलयोनि:	२	२	द्वादशराजमण्डलस्य परिचय:
	षाड्गुण्यम्	१८	२९	सन्धि-विग्रह-यानादीनां षड्विधगुणानां प्रयोग-विधि:

	व्यसनाधिकारिकम्	५	८	राज्यस्य विपद्-संकटयो: आलोचना।
	आभियास्यत्कर्म्म	७	१२	विजिगिषुराज्ञ: अभियानपद्धति।
	सांग्रामिकम्	६	१३	युद्धविषयकालोचना
	सङ्घवृत्तम्	१	२	संघं प्रति विजिगिषुराज्ञ: आचरणम्।
	आवलीयसम्	५	९	दुर्वलविजिगिषुराज्ञां कर्तव्याकर्तव्यौ
	दुर्गलम्भोपाय:	५	६	शत्रो: दुर्गजयोपाय:
	औपनिषदिकम्	४	३	परोक्षभावेन शत्रुजयस्यउपाय:
तन्त्रयुक्ति:	तन्त्रयुक्ति:	१	१	अर्थशास्त्रस्य व्याख्येयन्यायवर्णितम्
कुलसंख्या	१५	१५०	१८०	

10.1.3 अर्थशास्त्रविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

	विषयवस्तु	तथ्यानि
१.	अर्थशासत्रम्	मनुष्याणां वृत्तिरर्थ: मनुष्यवती भूमिरित्यर्त:। तस्या: पृथिब्या लाभपालनोपाय: शास्त्रमर्थशास्त्रमिति
२.	प्रकाशकाल:	१९०९ ख्रीष्टाब्दे महीशूरस्य पण्डित: ड: आर. श्याम शास्त्रीमहोदयेन इदं प्रकाशितं भवति।
३.	अर्थशास्त्रस्यविषयानि	धर्मशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम्, शिक्षाशास्त्रम्, समाजशास्त्रम्, कृषिविज्ञानम्, चिकित्साशास्त्रम् इत्यादिकं वर्णितमस्ति।
४.	ग्रन्थविभाग:	शास्त्रसमुद्देश: पञ्चदशाधिकरणानि, सपञ्चाशदध्यायशतं साशीति-प्रकरणशत षट्श्लोकसहस्रानीति।
५.	विद्या	आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ता-दण्डनीतिश्चेति विद्या:।
६.	आन्वीक्षिकी	सांख्यं योगोलोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी।
७.	आन्वीक्षिक्या: गुरुत्वम्	प्रदीप: सर्वविद्यानामुपाय: सर्वकर्मणाम्। आश्रय: सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता।
८.	त्रयी	सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी
९.	वेदा:	अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदा:।
१०.	ब्राह्मणस्य स्वधर्म:	अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रति ग्रहश्चेति ब्राह्मणस्य स्वधर्म:।
११.	क्षत्रियस्य स्वधर्म:	अध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवोभूतरक्षणं च क्षत्रियस्य स्वधर्म:।
१२.	वैशस्य स्वधर्म:	अध्ययनं यजनं दानं कृषिपशुपाल्ये वाणिज्या च वैशस्य स्वधर्म:।
१३	शूद्रस्य स्वधर्म:	द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च शूद्रस्य स्वधर्म:।

१४.	ब्रह्मचारिण:	स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतित्वमाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा।
१५.	गृहस्थस्य स्वधर्म:	स्वकर्माजीव: तुल्यै: असमानर्षिभिर्वैवाह्यम् ऋतुगामित्वं देवपित्रतिथिभृत्येषु त्याग: शेषभोजनं च।
१६.	वाणप्रस्थस्य	ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाऽजिनधारणम् अग्निहोत्राभिषेकौ देवतापित्रतिथिपूजा वन्यश्चाहार:।
१७.	परिब्राजकस्य स्वधर्म:	संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्गत्यागो-भैक्षव्रतम्नेक्यत्रारण्यवासो वाह्यमाभ्यन्तरं च शौचम् ।
१८.	वार्ता	कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता।
१९	दण्डनीति:	आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्ड:, तस्य नीतिर्दण्डनीति:।
२०.	योगक्षेम:	अप्राप्तस्य प्रापणं योग:, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेम:।
२१.	इन्द्रियजय:	विद्या-विनयहेतु: इन्द्रियजय:। कर्ण-त्वग्-अक्षि-जिह्वा-घ्राणेन्द्रियाणां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धेषु-विप्रतिपत्ति: इन्द्रियजय:, शास्त्रार्थानुष्ठानं वा।
२२.	अरिषड्वर्ग:	काम-क्रोध-लोभ-मान-मद-हर्ष: भवन्ति अरिषड्वर्ग:।
२३.	त्रिवर्ग:	अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति।
२४.	अमात्योत्पत्ति:	सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इति भारद्वाज:।
२५.	कौटिल्यस्य पूर्वसूरी	भारद्वाज:, विशालाक्ष:, पराशर:, पिशुन:, कौणपदन्त:, वातव्याधि:, वाहुदन्तीपुत्र:।
२६.	दूतस्य प्रकार:	निसृष्टार्थ:, परिमितार्थ:, शासनहर:।
२७.	निसृष्टार्थ:	अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थ:।
२८.	परिमितार्थ:	पादगुणहीन: परिमितार्त:
२९.	शासनहर:	अर्धगुणहीन: शासनहर:
३०.	गुप्तचरस्य प्रकारभेद:	१. कापटिक: २. उदास्थित:, ३. गृहपतिकव्यञ्जन:, ४. वैदेहकव्यञ्जन: ५. तापसव्यञ्जन:, ६. सत्री, ७. तीक्ष्ण:, ८. रसद:, ९. भिक्षुकी।
३१.	कापटिक:	परमर्मज्ञ: प्रगल्भश्छात्र:।
३२.	उदास्थित:	प्रवज्याप्रत्यवसित: प्रज्ञाशौचयुक्त:
३३.	गृहपतिकव्यञ्जन:	कर्षको वृत्तिक्षीण: प्रज्ञाशौचयुक्तो।
३४.	वैदेहकव्यञ्जन:	वणिजको वृत्तिक्षीण: प्रज्ञाशौचयुक्त:।
३५.	तापसव्यञ्जन:	मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकाम:।
३६.	पञ्चाङ्ग मन्त्र:	कर्मणारम्भोपाय:, पुरुषद्रब्यसम्पद्, देशकालविभाग:, विनिपातप्रतीकार: कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्र:।

10.1.4 विद्यासमुद्देश:

आन्वीक्षिकीस्थापना

१. आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या:।

२. त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति मानवा:। त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति।

३. वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्या:। संवरणमात्रं हि त्रयी लोकयात्राविद इति।

४. दण्डनीतिरेका विद्येत्यौशनसा:। तस्यां हि सर्वविद्यारम्भा: प्रतिबद्धा इति।

५. चतस्र एव विद्या इति कौटिल्य:। ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात् तद्विद्यानां विद्यात्वम्।

६. सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षकी। धर्माधर्मौ तय्यामर्थानर्थौ वार्तायां नयापनयौ दण्डनीत्याम्। बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा आन्वीक्षकी लोकस्योपकरोति; व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति; प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति।

७. प्रदीप: सर्वविद्यानामुपाय: सर्वकर्मणाम्।

आश्रय: सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षकी मता।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विद्यासमुद्देशे आन्वीक्षिकीस्थापना नाम प्रथमोऽध्याय:।।

10.1.5 त्रयीस्थापना

१. साम-ऋग्-यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदा:। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचिति: ज्योतिषमिति चाङ्गानि।

२. एष त्रयी धर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां स्वधर्मस्थापनाद् औपकारिक:।

३. स्वधर्मो ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति। क्षत्रियस्याध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं च। वैश्यस्याध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च। शूद्रस्य द्विजातिशश्रूषा वार्ता कारुकूशीलव कर्म च।

४. गृहस्थस्य स्वकर्माजीवस्तुल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यम् ऋतु-गामित्वं देवपित्रातिथिभृत्येषु त्याग: शेषभोजनं च।

५.ब्रह्मचारिण: स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्षव्रतत्वामाचार्ये प्राणान्तिकी वृत्तिस्तदभावे गुरुपुत्रे सब्रह्मचारिणि वा।

६. वानप्रस्थस्य ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या जटाऽजिनधारणमग्नि-होत्राभिषेकौ देवतापित्रातिथिपूजा वन्यश्चाहार:।

७. परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वमनारम्भो निष्किञ्चनत्वं संगत्यागो भक्षमनेकत्रारण्यवासो बाह्याभ्यन्तरं च शौचम्।

८. सर्वेषामहिंसा सत्यं शौचमनसूयाऽऽनृशंस्यं क्षमा च।

९. स्वधर्म: स्वर्गायानन्त्याय च। तस्यातिक्रमेलोक: संकरादुच्छिद्येत।

१०. तस्मात्स्वधर्मं भूतानां राजा न व्यभिचारयेत्।

स्वधर्मं संदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति।।

व्यवस्थितार्यमर्याद: कृतवर्णाश्रमस्थिति:।

त्रय्या हि रक्षितो लो: प्रसीदति न सीदति।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विद्यासमुद्देशे त्रयीस्थापना नाम द्वितीयोऽध्याय:।।

10.1.6 वार्तादण्डनीतिस्थापना

१. कृषि-पाशुपाल्ये वाणिज्या च वार्ता। धान्य-पशु-हिरण्य-कुप्य-विशिष्ट-प्रदानाद् औपकारिकी। तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम्।

२. आन्वीक्षकी-त्रयी-वार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्ड:। तस्यनीतिर्दण्डनीति:। अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षिणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादिनी च

३. तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यम् उद्यतदण्ड: स्यात्। न ह्येवं विधं वशोपनयनमस्ति भूतानां यथा दण्ड इत्याचार्या:।

४. नेति कौटिल्य:। तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीय:। मृदुदण्ड: परिभूयते। यथार्हदण्ड: पूज्य:। सुविज्ञात प्रणीतो हि दण्ड: प्रजा धर्मार्थकामैर्योजयति।

५. दुष्प्रणीत: कामक्रोधाभ्याम् अज्ञानाद् वानप्रस्थपरिव्राजकान् अपि कोपयति, किम्बहुना पुनर्गृहस्थान्। अप्रणीतो हि भात्स्यन्यायम् उद्भावयति। बलीयान् अबलं हि ग्रसते दण्ड धराभावे। तेन गुप्त: प्रभवतीति।

६. चतुवर्णाशरमो लोको राज्ञा दण्डेन पालित:।

स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे विद्यासमुद्देशे वार्तादण्डनीतिस्थापना नाम तृतीयोध्याय:।।

10.1.7 वृद्धसंयोग:

१. तस्माद् दण्डमूलास्तिस्रो विद्या:। विनयमूलो दण्ड: प्राणभृतां योगक्षेमावह:।

२. कृतक: स्वाभाविकश्च विनय:। क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्। शुश्रूषा-श्रवण-ग्रहण-धारण-विज्ञानोहापोह-तत्त्वाभिनिविष्ट-बुद्धिं विद्या विनयति नेतरम्।

३. विद्यानां तु यथास्वामाचार्यप्रामाण्याद्विनयो नियमश्च।

४. वृत्तचौलकर्मा लिपिं संख्यानं चोपयुञ्जीत। वृत्तोपनयन-स्त्रयीम् आन्वीक्षकीं च शिष्टेभ्य:, वार्तामध्यक्षेभ्य:, दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्य:।

५. ब्रह्मचर्यं च आषोदशाद्वर्षात्। अतो गोदानं दारकर्म च। अस्य नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्ध्यर्थं तन्मूलत्वाद् विनयस्य।

६. पूर्वम् अहर्भागं हस्त्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत्। पश्चिमम् इतिहासश्रवणे। पुराणम् इतिवृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रम् अर्थशास्त्रं चेतिहास:। शोषमहोरात्रभागमपूर्व-ग्रहणं गृहीतपरिचयं च कुर्यात्। अगृहीतानामाभीक्ष्णयश्रवणं च।

७. श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते; प्रज्ञया योगो, योगादात्मवत्तेति विद्यासामर्थ्यम्।

८. विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रत:।

अनन्यां पृथिवीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रत:।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे वृद्धसंयोगो नाम चतुर्थोऽध्याय:।।

10.1.8 इन्द्रियजयः

(अरिषड्वर्गत्यागः)

१. विद्या-विनय-हेतुरिन्द्रियजयः, काम-क्रोध-लोभ-मान-मद-हर्षत्यागात् कार्यः। कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धेष्वविप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः।

२. शास्त्रार्थानुष्ठानं वा। कृत्स्नं हि शास्त्रमिदम् इन्द्रियजयः। तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति। यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद् ब्राह्मणकन्याम् अभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश। करालश्च वैदेहः। कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तस्तालजंघश्च भृगुषु। लोभादैलश्चातर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः सौवीरश्चाजबिन्दुः। मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन्। दुर्योधनो राज्यादंशं च। मदाद्डम्भोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चार्जुनः। हर्षाद् वातापिरगस्त्यम् आत्यासादयन् वृष्णिसंघश्च द्वैपायनमिति।

३. एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः।

सबन्धु राष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः।।

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः।

अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम्।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागो नाम पञ्चमोऽध्यायः।।

10.1.9 राजर्षिवृत्तम्

१. तस्माद् अरिषड्वर्गत्यागेन इन्द्रियजयं कुर्वीत। वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां, चारेण चक्षुरुत्थानेन योगक्षेमसाधनं, कार्यानुशासनेन स्व-धर्मस्थापनं, विनयं विद्योपदेशेन, लोकप्रियत्वम् अर्थसंयोगेन, हितेन वृत्तिम्।

२. एवं वश्येन्द्रियः परस्त्र-द्रव्य-हिंसाश्च वर्जयेत्। स्वप्नं लौल्यम् अनृतम् उद्धतवेशत्वम् अनर्थसंयोगं च, अधर्मसंयुक्तमानर्थसंयुक्तं च व्यवहारम्।

३. धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत। न निःसुखः स्यात्। समं वा त्रिवर्गमन्योन्यानुबन्धम्। एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामान् आत्मानम् इतरौ च पीडयति।

४. अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्य:, अर्थमूलौ हि धर्मकामौ इति।

५. मर्यादां स्थापयेद् आचार्यान् अमात्यान् वा। य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयु:। छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयु:।

६. सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते।

कुर्वीत सचिवांस्तस्मात्तेषां च शृणुयान्मतम्।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनायाधिकारिके प्रथमाधिकरणे इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तं नाम षष्ठोऽध्याय:।।

10.1.10 अमात्यनियुक्ति:

१. सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत्, दृष्टशौच सामर्थ्यत्वाद् इति भारद्वाज:। ते ह्यस्य विश्वास्या भवन्तीति।

२. नेति विशालाक्ष:। सहक्रीडितत्वात परिभवन्त्येनम्। ये ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तान् अमात्यान् कुर्वीत, समानशील-व्यसनत्वात् ते ह्यस्य मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्तीति।

३. साधारण एव दोष इति पराशर:। तेषामपि मर्मज्ञभयाकृता-कृतानि अनुवर्तेत।

४. यावद्भयो गुह्यमाचष्टे जनेभ्य: पुरुषाधिप:।

अवश: कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम्।।

५. य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वनुगृह्णीयुस्तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टानुरागत्वादिति।

६. नेति पिशुन:। भक्तिरेषा न बुद्धिगुण:। संख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ता ये यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युस्तानामात्यान् कुर्वीत, दृष्टगुणत्वादिति।

७. नेति कौणपदन्त:। अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते। पितृ-पैतामहान् अमात्यान् कुर्वीत, दृष्टापदानत्वात्। ते ह्येनम् अपचरन्तमपि न त्यजन्ति, सगन्धत्वात्। अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते, — गावो ह्यसगन्धं गोगणमतिक्रम्य सगन्धेषु एव अवतिष्ठन्ते इति।

८. तेनि वातव्याधि:। ते ह्यस्य सर्वमपगृह्य स्वामिवत् प्रचरन्तीति। तस्मान्नीतिविदों नवान् अमात्यान् कुर्वीत। नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना नापराधन्तीति।

९. नेति बाहुदन्तीपुत्र:। शास्त्रविद् अदृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत्। अभिजन-प्रज्ञा-शौच-शौर्यानुराग-युक्तान् अमात्यान् कुर्वीत, गुणप्राधान्यादिति।

१०. सर्वमुपपन्नम् इति कौटिल्य:। कार्यसामर्थ्याद् इति पुरुष-सामर्थ्यं कल्प्यते सामर्थ्यतश्च।

११. विभज्यामात्यविभवं देशकाल च कर्म च।

अमात्या: सर्व एवैते कार्या: स्युर्न तु मन्त्रिण:।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे अमात्योत्पत्तिनामक: सप्तमोऽध्याय:।।

10.1.11 मन्त्रिपुरोहितयो: नियुक्ति:

जानपदोऽभिजात: स्ववग्रह: कृतशिल्पश्चक्षुष्मान् प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रगल्भ: प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्त: क्लेशसह: शुचिर्मैत्रो दृढ़भक्ति: शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्त: स्तम्भचापल्यवर्जित: संप्रियो वैराणामकर्तेत्यमात्यसंपत्। अत: पादार्धगुणहीनो मध्यमावरौ।

२. तेषां जनपदमवग्रहं चाप्यत: परीक्षेत, समानविद्येभ्य: शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मतां च; कर्मारम्भेषु प्रज्ञा धायिष्णुतां दाक्ष्यं च; कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्वं च; आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च; संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च; संवासिभ्य: शीलबलारोग्यसत्त्वयोगमस्तम्भ-मचापल्यं च; प्रत्यक्षत: संप्रियत्वमवैरित्वं च।

३. प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्ति:। स्वयं दृष्टं प्रत्यक्षम्। परोपदिष्टं परोक्षम्। कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम्। यौगपद्यातु कर्मणामनेकत्वादनेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षम् अमात्यै: कारयेद् इत्यमात्यकर्म।

४. पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां चाभिविनीतमापदां दैवमानुषीणाम् अथर्वभिरुपायै: च प्रतिकर्तारं कुर्वीत। तमाचार्यं शिष्य:, पितरं पुत्रो भृत्य: स्वामिनमिव चानुवर्तेत।

५. ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम्।

जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगतशास्त्रितम्।।

।।इति कौतिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे मन्त्रिपुरोजितयोर्नियुक्तिर्नाम अष्टमोऽध्याय:।।

10.1.12 उपधाभिः अमात्यानाम् शौचाशौचज्ञानम्

१. मन्त्रि-पुरोहितसखः सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वा अमात्यान् उपधाभिः शोधयेत्।

२. पुरोहितम् अयाज्य-याजनाध्यापने नियुक्तममृष्यमाणं राजावक्षिपेत्। सत्रिभिः शपथ-पूर्वकम् एकैकम् अमात्यम् उपजापयेत्, अधार्मिकोऽयं राजा, साधु धार्मिकम् अन्यम् अस्य तत्कुलीनम् अवरुद्धं कुल्यमेकप्रग्रहं सामन्तम् आटविकम् औपपादिकं वा प्रतिपादयामः। सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तवेति? प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा।

३. सेनापतिरसत्प्रतिग्रहणावक्षिप्तः सत्रिभिः एकैकम् अमात्यम् उपजापयेल्लोभनीयेनार्थेन राजिनाशाय, सर्वेषाम एतद्रोचते, कथं वा तवेति? प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा।

४. परिव्राजिका लब्धविश्वासान्तः पुरे कृतसत्कारा महामात्यम् एकैकम् उपजापयेत् 'राजमहिषी त्वां कामयते'। कृतसमागमोपाया महानर्थश्च ते भविष्यतीति। प्रत्याख्याने शुचिरिति कामोपधा।

५. प्रवहण-निमित्तम् एकोऽमात्यः सर्वान् अमात्यान् आवाहयेत्। तेनोद्वेगेन राजा तान् अवरुन्ध्यात्। कापटिकच्छात्रः पूर्वावरुद्धस्तेषाम् अर्थमानावक्षिप्तम् एकैकम् अमात्मम् उपजापयेत्, — असत्प्रवृतोऽयं राजा, सहसैनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयाम्ः। सर्वेषाम् एतद्रेचते, कथं वा तवेति? प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा।

६. तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेत्। अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु, कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु, भयोपधाशुद्धान् आसन्नकार्येषु राज्ञः। सर्वोपधा शुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् सर्वत्राशुचीन् खनि-द्रव्य-हस्ति-वन-कर्मान्तेषु उपयोजयेत्।

७. त्रिवर्गभयशुद्धान् अमात्यान् स्वेषु कर्मसु।

अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः।।

८. न त्वेव कुर्यादात्मानं देवी वा लक्ष्मीश्वरः।

शौचहेतोरमात्यानामेतत् कौटिल्यदर्शनम्।।

९. न दुषणमदुष्टस्य विषेणेवाम्भसश्चरेत।

कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम्।।

१०. कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा।

नागत्वाऽन्तर्निवर्तेत स्थिता सत्त्ववतां धृतौ।

११. तस्माद् बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे।

शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्रिभिः।।

।।इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानां नवमोऽध्यायः।।

10.1.13 गूढ़पुरुषोत्पत्तिः

१. उपधाभः शुद्धामात्यवर्गो गुढपुरुषानुत्पादयेत्। कापटिक उदास्थित-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यंजनान् सत्रि-तीक्ष्ण-रसद-भिक्षुकीश्च।

२. परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः **कापटिकः**। तमर्थमानाभ्याम् उत्साह्य मन्त्री ब्रूयात्, — राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिशेति।

३. प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः। स वार्ता कर्मप्रदिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत्। कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावासान्प्रतिविदध्यात्। वृत्तिकामांश्चोपजपेत्, — एतेनैव वेषेण राजार्थश्चरितयो भक्तवेतनकाले चौपस्थातव्यमिति। सर्वप्रव्रजिताश्च स्वं – स्वं वर्गमुपजपेयुः।

४. कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपरिकव्यञ्जनः। स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण।

५. वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः। स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण।

६. मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामः तापसव्यञ्जनः स नगराभ्यासे प्रभूतमुण्डजटिलान्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात्, गूढमिष्टमाहारम्। वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं सामिद्धयोगैरर्चयेयुः। शिष्याश्च अस्य आवेदयेयुः, 'असौ सिद्धः सामेधिक इति'। समेधाशास्ति भिश्चाभिगतानामङ्गविद्यया शिष्यसंज्ञाभिश्च कर्माण्यभिजने अवसितान्यादिशेद् अल्पलाभम् अग्निदाहं चोरभयं दूष्यवधं तुष्टिदानं विदेशप्रवृत्तिज्ञानम् इदमध्य श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति।

७. तदस्य गूढा: सत्रिणश्च संवादयेयु:। सत्त्व-प्रज्ञा-वाक्य-शक्ति-सम्पन्नानां राजभाव्यम् अनुव्याहरेन्मन्त्रिसंयोगम् च। मन्त्री चैषां गृत्तिकर्माभ्यां वियतेत।

८. ये च कारणाद् अभिक्रुद्धास्तान् अर्थमानाभ्यां शमयेत्,

अकारणकुद्धान् तुष्णीं दण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च।

९. पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम्।

जानीयु: शौचमित्येता: पञ्च संस्था: प्रकीर्तिता:।।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रे विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिर्नाम दशमोध्याय:।।

10.2 मनुस्मृतिः

10.2.1 प्रथमः अध्यायः

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः।
प्रतिपुज्ययथान्यायमिदं वचनमब्रुवन्।।१।।
भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः।
अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि।। २।।
त्वमेक ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्वार्थवित्प्रभो।।३।।
dस तैःपृष्टस्तथा सम्यगमितैजा महात्मभिः.
प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीत्छुयतामति।।४।।

ससारोत्पत्ति- वर्णनम्

आसीदिदं तमोभुतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।।५।।
ततः स्वयम्भूर्भगवनव्यक्तो व्यत्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तैजाः प्रदुरासीत्तमेनुदः।। ६।।
येऽसावतीन्द्रयग्राह्यःसूक्ष्मव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयेऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्बभौ।।७।।

जलस्याद्दुत्पत्तिः

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत्।।८।।

ब्रह्मोत्पत्तिः

तदण्डमभवद् हैमं सहस्त्रंशुसमप्रभम्।
तस्मात्जे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः।।९।।

'नारायण' शब्दस्य निरुक्तिः

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व तेन नारायणः स्मृतः।।१०।।

ब्रह्मस्वरूप- कथनम्

यत्तत्कारणमव्यत्कं नित्यं सदसदात्मकम्।

तद्विसृष्टः सपुरुषो लोको ब्रह्मति कीर्त्यते।।११।।

अण्डस्य द्विधा विखण्डनम्

तस्मिन्नण्डे स भहवानुषित्वा परिवत्सरम्।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकारोद् द्विधा ।।१२।।

अण्डस्य खण्डयोः द्युलोकादीनां सृष्टिः

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे।

मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शश्वतम्।।१३।।

मनसः अहंकारस्य च सृष्टिः

उद्वर्हाऽऽत्मेनस्चैव मनः सदसदात्मकम्।

मनसश्चाप्यहंकारम् अभिमन्तारमीश्वरम्।।१४।।

महदादीनां सृष्टिः

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिहुणानि च।

विहयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ।।१५।।

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षष्णामप्यमितैजसाम्।

सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभुतानि निर्ममे।।१६।।

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट्।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः।।१७।।

तदाविशान्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः:।

मनस्चावयवैः सूक्षमैः सर्वभुतकृदन्ययम्।।१८।।

जगत्सृष्टिः

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्।

सुक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः सम्भवत्याव्ययाद्व्ययम्।।१९।।

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नेति परः परः।

ये ये यावतिथक्षैषां स स तावुगुणः स्मतः।।२०।।

नामकर्मयोः पृथक् सृष्टिः

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्-पृथक्।

वेदशब्वेभ्यः एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे।।२१।।

देवानीनां सृष्टिः

कर्मात्मनां च देवानां सोऽऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः।

साध्यानां च गणं सुक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम्।।२२।।

ऋगादीनां सृष्टिः

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्मा सनातनम्।

दुदोह यज्ञास्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम्।।२३।।

कालादीनां सृष्टिः

कालं कालविभात्तींश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।

सरितः साराच्छैलान्समानि विषमाणि च।।२४।।

तापो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः।।२५।।

कर्मणां च विवेकार्थ धर्माधर्मौ व्यवेचयेत्

द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुः खादिभिः प्रजाः।।२६।।

स्थूलसूक्ष्मादि सृष्टिः

अण्व्यो मात्रा विनाशिान्यो दशर्धानां तु याः स्मृताः।

ताभिः सार्धमिदं सर्व सम्भवत्यनुपूर्वशः।।२७।।

कर्मानुसारिणी सृष्टिः

यं तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानःपुन. पुनः ।।२८।।

हिंस्राहिस्रे मृदुक्रेरे धर्माधर्मावृतानृते।

यद्यस्य सोऽददात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्।।२९।।

यधर्तुङ्गान्यतवः स्वयमेर्तु पर्यये।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः।।३०।।

ब्राह्मणादिवर्णानां सृष्टिः

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहुरुपादतः।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शुद्रं च निरवर्त्तयत्:।।३१।।

स्त्री-पुरुषयोः सृष्टिः

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषेऽभवत्।

अर्धेन नारी तस्यं स विराजमसृजत् प्रभुः।।३२।।

मनोःउत्पत्तिः

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्।

तं मां वेदास्य सर्वस्य स्त्रष्टारं द्विजसत्तमाः।।३३।।

प्रजापतीनाम् उत्पत्तिः

अहं प्रजाः सिसृक्षस्तु तपस्तप्ता सुदुश्चरम्।

पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादिते दश।।३४।।

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।

प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च।।३५।।

सप्तमन्वादीनां सृष्टिः

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन्भुरितेजसः।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षीश्चमितौजसः।।३६।।

यक्षरक्षः पिशाचांश्च महर्षीश्चामितौजसः

यक्षादीनां सृष्टिः

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गन्र्ध्वाप्सरलेऽसुरान्।

नागान्सर्पान्सुपर्णाश्च पितृणां च पृथग्गणान्।।३७।।

विद्युतेऽशनिमेघांश्च रोषितेन्द्रधनुंषि च।

उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्येर्तीष्युच्चावचानि च।।३८।।

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहंगमान्।

पशुन्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः।।३९।।

कृमिकीटपतंगाश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्।

सर्वं च दंशमसकं स्तावरं च पृथग्विधम्।।४०।।

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजंगमम्।।४१।।

येषां तु तादृशं कर्म भुतानामिह कीर्तितम्।

तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि।।४२।।

जरायुजा: जीवा:

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतेदत:।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा:।।४३।।

अण्डजा: जीवा:

शण्डजा: पक्षिण: सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपा:

यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यैदकानि च।।४४।।

स्वेदजा: जीवा:

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।

ऊष्मणाश्चोपजायन्ते यच्चान्यक्रिंचिदीदृशम्।।४५।।

उदभिज्जा: ओषधयश्च

उद्भिज्जा:स्थावरा: सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिण:।

ओषधय: फलपाकान्तो बहुपुष्पफलेपगा:।। ४६।।

वनस्पति-वृक्षयो: लक्षणम्

अपुष्प फलवन्ते ये ते वनस्यतय: स्मृता

पुष्पिण: फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत: स्मृता:।।४७।।

बीजकाण्डरुहाणि प्रताना:

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातय:।

बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्लव एव च।।४८।।

वृक्षादिष्वन्तश्चेतना

तमसा बहुरूपेण वेष्टिता: कर्महेतुना।

अन्त: संज्ञा भवन्त्येते सुखदु: खसमन्विता:।।४९।।

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्या: समुदाहृता:।

घेरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि।।५०।।

स्रष्टुः अन्तर्धानम्

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः।

आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन्।।५१।।

यदा द देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्।

यदा स्वपिति शान्तात्मातदा सर्वं निमीलति।।५२।।

प्रलयकालेषु ब्रह्माणः चेष्टाशून्यता

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः।

स्वकर्मेभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति।।५३।।

महाप्रलयस्वरूपम्

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि।

तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः।।५४।।

जीवस्य शरीराद् निर्गमनम्

तमेऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः।

न च स्व कुरुते कर्म तदोत्क्रमति मूर्तितः।। ५५।।

जीवस्य देहान्तरगमनम्

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च।

समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति।।५६।।

जाग्रत्-स्वप्नवत् जगतःस्थितिः लयश्च

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्।

सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः।।५७।।

शास्त्रस्यास्य परम्पराप्राप्तिः

इदं शस्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः।

विधिवद् ग्रायामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्।।५८।।

एतद्वोऽपं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः।

एतद्धि मतेऽदिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः।।५९।।

ततस्तथा स तेनेक्तो महर्षिर्मनुना भुगुः

तानब्रवीदृषीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति।।६०।।

मन्वन्तर-वर्णनम्

स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्य मनवोऽपरे।

सृष्टवन्तःप्रजाः स्वाः महात्माने महौजसः।।६१।।

षड्मनूनां नामनिर्देशः

स्वारोचिषशचेत्तमश्च तामसो रौवतस्तथा।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च।।६२।।

स्वायम्भुवाद्याः सप्तै ते मनवो भूरितेजसः।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्याऽऽपुश्चराचरम्।।६३।।

अहोरात्र-परिमाणम्

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला।

त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः।।६४।।

सूर्येणाहोरात्रपरिमाणं विभागश्च

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके।

रात्रिः स्वप्नाय भुतानां चेष्टायै कर्मणामहः।।६५।।

पितृणामहोरात्रपरिमाणं विभागश्च

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः।

कर्मचेष्टास्वः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी।।६६।।

दैव-अहोरात्र परिमाणम्

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुन।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्।।६७।।

ब्रह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत।।६८।।

सत्ययुग-परिमाणम्

चत्वार्याहुःसहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम्।

तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधिः।।६९।।

त्रेता-द्वापर-कलियुग-परिमाणानि

इतरेषु ससन्ध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च।।७०।।

देवयुग – परिमानम्

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्।

एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते।।७१।।

ब्रह्मण: अहोरात्र-परिमानम्

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया।

ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च।।७२।।

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुष्यमहर्विदु:।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जना:।।७३।।

ब्रह्मण: मानसी सृष्टि:

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्त: प्रतिबुदध्यते।

प्रतिबुद्धश्च सृजति मन: सदसदात्मकम्।।७४।।

मनस: आकाशोद्भव:

मन: सृष्टिं विकुरुते चोद्यमान् सिसृक्षया।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदु:।।७५।।

आकाशाद् वायो: उद्भव:

आकाशत्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्ध्वह: शुचि:।

बलवात्जायते वायु: सवै स्पर्शगुणे मत:।।७६।।

वायो: तेजस: उद्भव:

वायोरपि विकुर्वाणात् विरोचिष्णु तमोनुदम्।

ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रपगुणमुच्यते।।७७।।

तेजस:आप: अपाद् पृथिव्या: उद्भव:

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणा:स्मृता:।

अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादित:।।७८।।

मन्वन्तर-परिमाणम्

यत्प्राग्द्वादशहसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्।

तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते।।७९।।

मन्वन्तरादीनां असंख्यता

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च।

क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः।।८०।।

सत्ययुगे धर्मस्य परिपूर्णता

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे।

नाधर्मेणागमः कशिचन्मनुष्यान् प्रति वर्तते।।८१।।

त्रेतादिषु उत्तरोत्तरधर्महासः

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः।।८२।।

सत्ययुगादिषु मानवाणामयुः

अरोगाः सर्वसिद्धार्थश्चतुर्वर्षशतायुषः

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः।।८३।।

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्।

फलन्तनुयुगं लोको प्रभावश्च शरीरिणाम्।।८४।।

युगानुसारेण धर्मः

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेायां द्वापरे परे।

अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः।।८५।।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे।।८६।।

ब्राह्मणादीनां कर्माणि

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्तर्थं स महाद्युतिः

मुखबाहूरुपज्रानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत्।।८७।।

ब्राह्मणस्य कर्म

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।

दानं प्रतिग्रहं चैव ब्रह्मणानामकल्पयत्।।८८।।

क्षत्रियस्य कर्म

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः।।८९।।

वैशयस्य कर्म

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।

वणिक्पथं कूसीदं वैश्यस्य कृषिमेव च।।९०।।

शूद्रस्य कर्म

एकमेव तु शुद्रस्य प्रभु: कर्म समादिशत्।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया।।९१।।

शरीरे मुखस्य श्रेष्ठता

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतर: पुरुष: परिकीर्तित:।

तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुकमुक्तं स्वयंभुवा।।९२।।

ब्राह्मणस्य श्रेष्ठता

उत्तमांगोद्भव्ज्यैष्ठ्याद् ब्राह्मणश्चव धारणात्।

सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मण: प्रभु:।।९३।।

ब्राह्मण: मुखाद् ब्राह्मणोत्पति:

तं ह स्वयम्भू: स्वादास्यत्तपस्तप्त्वादितेऽसृजत्।

हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये।।९४।।

यस्यास्येन सदाशनन्ति हव्यानि त्रिदिवैकस:।

कव्यानि चैव पितर: किं भूतमधिकं तत:।।९५।।

भुतानां प्रणिन: श्रेष्ठा: प्रणिनां बुद्धिजीविन:।

बुद्धिमत्सु नरा: श्रेष्ठा: नरेषु ब्राह्मणा: स्मृता:।।९६।।

ब्रह्मज्ञानिन: श्रेष्ठता

ब्राह्मणेषु च विद्धांसो विद्वत्सु कृतबुद्धय:।

कृतबुद्धिषु कर्तार: कर्तृषु ब्रह्मवेदिन:।।९७।।

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते।।९८।।

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते।

ईश्वर: सर्वभुतानां धर्मक्रोधस्य गुप्तये।।९९।।

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चज्जगतीगतम्।

श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्रह्मणेऽर्हति।।१००।।

स्वयमेव ब्रह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्व ददाति च।
आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भत्जते हीतरे जना:।।१०१।।

शास्त्रस्यास्य प्रयोजनम्

तस्य कर्मविवेकार्थ शेषाणामनुपूर्वश:
स्वायम्भुयी मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्।।१०२।।

मनुस्मृते: अधिकारिण:

विदुषा ब्रह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नत:।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित्।। १०३

मनुस्मृते: अध्ययन-फलम्

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मण: शंसितव्रत:।
मनो वाग् देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते।।१०४।।
पुनाति पांक्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान्।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोपि सोऽर्हति।।१०५।।
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम्।
इदं यशस्यमायुष्यमिदं नि:श्रेयसं परम्।।१०६।।
अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वत:।।१०७।।

आचार-प्राधान्यम्

आचार: परमो धर्म: श्रुत्युक्त: स्मार्त एव च।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विज:।।१०८।।
आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते।
आचारेण तु संयुक्त: सम्पूर्णफलभाग्भवेत्।।१०९।।
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहु: परम्।।११०।।

मनुस्मृते: अध्यायात्मिका विषयसूची

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च।
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम्।।१११।।
दाराभिगमनं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्।।११२।।

वृत्तीनां लक्षणं चैवं स्नातकस्य व्रतानि च।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च।।११३।।
स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम्।।११४।।
साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि।
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम्।।११५।।
वैश्यशूद्रापचारं च संकीर्णानां च सम्भवम्।
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा।।११६।।
संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मलसम्भवम्।
नि:श्रेयसं कर्माणां च गुण-दोष-परीक्षणम्।।११७।।
देशधर्माञ्जातिधर्मान् कुलधर्माश्च शाश्वतान्।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनु:।।११८।।

उपसंहार:

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया।
तथेदं युयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत्।।११९।।
मानवे धर्मशास्त्रेऽस्मिन् संसारोत्पत्तिवर्णनम्।
श्रीगणेशकृपादृष्ट्या 'प्रथमे" पूर्णतामगात्।।१२०।।

10.2.2 द्वितीयोऽध्याय:

धर्मस्य लक्षणसामान्यम्

विद्वद्भि: सेवित: सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभि:।
हृदयेनाभ्यनुज्ञानतो यो धर्मस्तं निबोधत।।१ ।।

इच्छाया: भावाभावौ

कामात्मता न प्रशस्था न चैवेहास्त्यकामता।
काम्यो हि वेदाधिगम: कर्मयोगश्च वैदिक:।।२ ।।

व्रतानां संकल्पमूलकता

संकल्पमूल: कामो वै यज्ञा: संकल्पसंभवा।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजा: स्मृता:।।३ ।।
अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचत्।
यद्यद्धि कुरुते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्।।४ ।।
तेषु सम्यग् वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्।
यथा संकल्पितांश्चैव सर्वान् कामान् समश्नुते।।५ ।।

धर्मप्रमाणम्

वेदोऽखिलो धर्ममूलम् स्मृँतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरेव च।।६ ।।
य: कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तित:।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि स:।।७ ।।

धर्मनिश्चयार्थे विदूषां कर्तव्यम्

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै।।८ ।।

श्रुत्युक्तधर्मफलम्

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मनुतिष्ठन्हि मानव:।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्।।९ ।।

श्रुति-स्मृति-परिचय:

श्रुतिस्तु विदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति:।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभण्यां धर्मो हि निर्बभौ।।१ ० ।।

नास्तिक-निन्दा

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः।।११।।

चतुर्विध-धर्मलक्षणम्

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्।।१२।।

श्रुतेः प्रामाणिकता

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाण परमं श्रुति।।।१३।।

श्रुतिद्वय-विरोधस्य दृष्टान्तः

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः।।१५।।

धर्मशास्त्रस्य अधिकारी

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।

तस्य शास्त्रेधिकारोस्मिज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्।।१६।।

ब्रह्मवर्तसीमा

सरस्वती-दृषद्वत्योः देवनद्योर्यदन्तरम्।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते।।१७।।

सदाचारलक्षणम्

तस्मिन् देशो य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते।।१८।।

कुरुक्षेत्रादयः ब्रह्मर्षिदेशः

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः सुरसेनकाः।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः।।१९।।

एतद्देशप्रमूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।

स्वं-स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः।।२०।।

मध्यदेशस्य सीमा

हिमवद्-विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि।

प्रत्ययेव प्रयागाच्च मध्यदेश: प्रकीर्तित:।।२१।।

आर्यावर्तस्य सीमा

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधा:।।२२।।

यज्ञिय-म्लेच्छदेशयो: सीमा

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत:।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वत: पर:।।२३।।

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नत:।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्शित:।।२४।।

वर्ण-धर्मकथनम्

एषा धर्मस्य वो योनि: समासेन प्रतीर्तिता।

सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत।।२५।।

वैदिकमन्त्रै: संस्कारविधानम्

वैदिकै: कर्मभि: पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम्।

कार्य: शरीरसंस्कार: पावन: प्रेत्य चेह च।।२६।।

पापक्षयेषु संस्कार कारणता

गार्भैर्होमैर्जातकर्म-चौल-मौञ्जी-निबन्धनै:।

बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते।।२७।।

मोक्षे स्वाध्यायादीनां कारणता

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतै:।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनु:।।२८।।

जातकर्म-संस्कार:

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्।।२९।।

नामकरण-संस्कार:

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणाऽन्विते।।३०।।

वर्णानुसारेण नामकरणविधि:

माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्।।३१।।
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
वैस्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुताम्।।३२।।

स्त्रीणां नामकरणम्

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले।।३४।।

चुडाकरण-संस्कार:

चुडाकर्मद्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मत:।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचचोदनात्।।३५।।

उपनयन-संस्कार:

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राणस्योपनायनम्।
गर्भदेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश:।।३६।।
ब्रह्मवर्चसकास्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिन: षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे।।३७।।
आषोडशास् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विश:।।३८।।
अत ऊर्ध्वं त्र्योऽप्येते यथाकालमसंस्कृता:।
सावित्री-पतिता व्रात्या भवन्त्यार्याविगर्हिता:।।३९।।

व्रात्य-सम्बन्धनिषेध:

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या वैश्यस्य शणतान्तवी।।४२।।
मुयञ्जालाभे तु कर्तव्या: कुशश्मन्तकबल्वजै:।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभि: पञ्चभिरेव वा।।४३।।

ब्रह्मचारिभ्य: यज्ञोपवीतानि

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविज सौत्रिकम्।।४४।।

ब्रह्मचारिभ्य: दण्डविधानम्

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाट-धादिरौ।

पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मत:।।४५।।

केशांतिको ब्राह्मणस्य दण्ड: कार्य: प्रमाणत:।

ललाटसंमितो राज्ञ: स्यात्तु नासांतिको विश:।।४६।।

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणा: सौम्यदर्शना:।

अनुद्वेगकरा नृपां सत्वचोऽनग्निदूषिता:।।४७।।

ब्रह्मचारिणां भिक्षा-विधि:

प्रतिगृह्योस्पितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद् भैक्षं यथाविधि।।४८।।

भवत्पूर्वं चरेद् भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तम:।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्।।४९।।

मातरं वा स्वासारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।

भक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्।।५०।।

भिक्षा-द्रव्यस्य भोजनविधि:

समाहृत्य तु तद् भैक्षं यावदन्नममायया।

निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुख: शुचि:।।५१।।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ग्युदङ्मुख:।।५२।।

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहित:।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगाद्भि: खानि च संस्पृशेत्।।५३।।

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चेतदकुत्सुयन्।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वश:।।५४।।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति।

अपूजितं तु तद् भुक्तमुभयं नाशयेदिति।।५५।।

नोच्छिष्टं कस्याचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा।

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत्।।५६।।

अतिभोजनस्य निषेधः

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत्परिवर्जयेत्।।५७।।

आचमन-विधिः

ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन।।५८।।

अंगुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।

कायमंगुलिमूलऽग्रे पित्र्यं तयोरधः।।५९।।

भारतं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्।।५०।।

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्।

शौचेऽप्सुः सर्वदाचमेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः।।६१।।

इद्राभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।

वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः।।६२।।

सव्यापसव्यनिवीतीनां लक्षणम्

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः।

सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसञ्जने।।६३।।

जीर्णमेखलादि-परिहारः नूतन-ग्रन्थणञ्च

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।

अप्सु प्राप्य विनष्टं निग्हृहणीतान्यानि मन्त्रवत्।।६४।।

कैशान्त-संस्कारः

कैशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः।।६५।।

केशान्त-संस्कारः

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः।।६५।।

अमन्त्रिका: स्त्रीणां संस्कारा:

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषत:।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्।।६६।।
वैवाहिको विधि: सत्रीणां संस्कारो वैदिक: स्मृत:।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया।।६७।।
एष प्राक्तो द्विजातीनामौकपनायनिको विधि:।
उत्पत्तिव्यञ्जक: पुण्य: कर्मयोगं निबोधत्।।६८।।

वेदाध्ययन-विधि:

उपनीय गुरु: शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादित:।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च।।६९।।
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुख:।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय:।।७०।।

ब्रह्माञ्जलि-लक्षणम्

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरो: सदा।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलि: स्मृत:।।७१।।

गुर्वभिवादान-विधि:

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरो:।
सव्येन सव्य: स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षीण:।।७२।।

अध्ययनारम्भ: समापनश्च

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रित:।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्।।७३।।

वेदाध्ययने आद्यन्तौ प्रणवोच्चारणाम्

ब्रह्मण: प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा।
स्त्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति।।७४।।
प्राक्कुलान् पर्युपासीन: पवित्रैश्चैव पावित:।
प्राणायामैस्त्रिभि: पूतस्तत ओंकारमर्हति।।७५।।

प्रणवस्य व्याहृतीनां चोत्पत्तिः

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः।

वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितीति च।।७६।।

सावित्र्युत्पत्तिः

त्रिभ्यः एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुदुहत्।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः।।७७।।

सावित्री-जप-फलम्

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।

संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते।।७८।।

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः।

महतोप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते।।७९।।

एतदर्चाविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया।

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्यनिर्गर्हणां याति साधुषु।।८०।।

प्रणवादिकानां प्रशंसा

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्यहृतयोऽव्ययाः।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्।।८१।।

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्।।८२।।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं ततः।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते।।८३।।

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः।

अक्षर दुष्कर ज्येयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः।।८४।।

मानसजपस्य श्रेष्ठता

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः।।८५।।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्।।८६।।

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्ढ़ण उच्चते।।८७।।

इन्द्रिय-संयमः

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम्।।८८।।

एकादश इन्द्रियाणि

एकादशोन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः।

तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः।।८९।।

श्रोतं त्वक्चक्षुषो जिह्वा नासिकाचैव पञ्चमी।

पायुपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता।।९०।।

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते।।९१।।

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गुणौ।।९२।।

इन्द्रियसंयमात्सिद्धिः

इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम्।

सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति।।९३।।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयः एवाभिवर्द्धते।।९४।।

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्।

प्राणणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते।।९५।।

इन्द्रियसंयमोपायाः

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः।।९६।।

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमांश्च तपांसि च।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित्।।९७।।

जितेन्द्रिय-स्वरूपम्

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।

न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः।।९८।।

असंयमाद् प्रज्ञाहानिः

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्।।९९।।

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुता

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा।
सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम्।।१००।।

सन्ध्योपासना

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमर्कदर्शनात्।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्।।१०१।।
पूर्वां सन्ध्यां जपन्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्।।१०२।।
न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः।।१०३।।
अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत सत्वाऽरण्यं समाहितः।।१०४।।

अनध्याय-विधिः

वेदोपकरणे चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि।।१०५।।
नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम्।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्।।१०६।।

स्वाध्यायादिष्टसिद्धिः

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येषु पयो दधि घृतं मधु।।१०७।।

आसमावर्तनं होमादिकर्तव्यम्

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्।
आसमावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः।।१०८।।

अध्यापनीया: शिष्या:

आचार्यपुत्र: शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिक: शुचि:।

आप्त: शक्तोऽर्थद: साधु: स्वोऽध्याप्या दश धर्मत:।।१०९।।

अनापृष्टे तत्त्वकथन-निषेध:

नापृष्ट: कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छत:।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्।।११०।।

अधर्मेण च य: प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति।

तयोरन्यतर: प्रैति विद् विद्वेषं वाऽधिगच्छति।।१११।।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषरे।।११२।।

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्।।११३।।

ब्राह्मणय विद्योक्ति:

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा।।११४।।

यमेव तु शुचिं विद्यान् नियतब्रह्मचारिणम्।

तस्मै ब्रुहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने।।११५।।

अननुज्ञातवेदाध्ययननिषेध:

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्।

स ब्रह्म-संयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते।।११६।।

गुरुणां गुरुता

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाध्यात्मिकमेव च।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्।।११७।।

अविहिताचार-निन्दा

सावित्रीमात्र सारोऽपि वरं सुयन्त्रित:।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी।।११८।।

शाय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्।

शय्यासनस्थचैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्।।११९।।

वृद्धेष्वभिवादने कारणता

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते।।१२०।।
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्।।१२१।।

अभिवादन-विधिः

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तियेत्।।१२२।।
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तम्प्रज्ञोऽहमिति ब्रुयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च।।१२३।।
भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादेन।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोर्गाव ऋषिभिः स्मृतः।।१२४।।

प्रत्यभवादन-विधिः

आयुष्मान्भव सौम्योति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यःपूर्वाक्षरःप्लुतः।।१२५।।

मूर्खाभिवादन-निषेधः

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः।।१२६।।

प्रतिवर्णं कुशलप्रश्न-विधिः

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च।।१२७।।

दीक्षितस्य नामोच्चारण-निषेधः

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्।।१२८।।

परस्त्री-नामोच्चारण-निषेधः

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद् भवतीत्येवं सुभगे भिनीति च।।१२९।।

मातुलादीनाम् अभिवादनविधिः

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वसुरानृत्विजो गुरुन्।

असावहमिति ब्रूयात् प्रयुत्थाय यवीयसः।।१३०।।

मातृष्वसादीनाम् अभिवादनविधिः

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुरथ वितृष्वसा।

संपूज्या गुरुपत्नीवत् समस्ता गुरुभार्यया।।१३१।।

भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः।।१३२।।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन् माता ताभ्यो गरीयसी।।१३३।।

नागरिकादिकेभ्यः सह मैत्री-कालः

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु।।१३४।।

क्षत्रियाद् ब्राह्मणस्य श्रेष्ठता

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम्।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता।।१३५।।

धनादिकेभ्यः विद्यायाः श्रेष्ठता

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्।।१३६।।

उपर्युक्तवचनस्यापवादः

पञ्चनां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोपि दशमीं गतः।।१३७।।

रथीत्यादिकेभ्यः पन्था देयः

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च।।१३८।।

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातक-पार्थिवौ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्।।१३९।।

आचार्यलक्षणम्

उपनीय तु य: शिष्यं वेदमध्यापयेद्विज:।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य प्रचक्षते।।१४०।।

उपाध्यायलक्षणम्

एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यपि वा पुन:।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्याय: स उच्यते।।१४१।।

गुरो: लक्षणम्

निषेकादीनि कर्माणि य: करोति यथाविधि।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते।।१४२।।

ऋत्विक्-लक्षणम्

अग्न्याधेयं पाकयज्ञाग्निष्टोमादिकान् मखान्।

य: करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते।।१४३।।

अध्यापक-प्रशंसा

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्योत्कदाचन।।१४४।।

उपाध्यायदिभ्य: मातु: श्रेष्ठता

उपाध्यायान् दशाचार्यं आचार्याणां शतं पिता।

सहम्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते।।१४५।।

पितु: आचार्यश्रेष्ठता

उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मद: पिता।

ब्रह्मजन्म हि विंप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्।।१४६।।

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथ:।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते।।१४७।।

आचार्यस्त्वस्व यां जातिं विधिवद्वेदपारग:।

आचार्यस्त्वस्व यां जातिं विधिवद्वेदापारग:।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा।।१४८।।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य:।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया।।१४९।।

वेदोपदेशकस्य पितृत्वम्

ब्राह्मस्य जन्मन: कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मत:।।१५०।।

अध्यापयामास पितृञ्शिशुराङ्गिरस: कवि:।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्।।१५१।।

ते तमर्थमपृच्छन्त: देवानागतमन्यव:।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं व: शिशुरुक्तवान्।।१५२।।

अज्ञो भवति वै बाल: पिता भवति मन्त्रद:।

अज्ञं हि बालमित्याहु: पितेत्येव तु मन्त्रम्।।१५३।।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभि:।

ऋषयश्चक्रिर धर्मं योऽनूचान: स नो महान्।।१५४

ब्राह्मणादीनां माहात्म्ये विद्यादीनां कारणता

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यत:।

वैश्यानां धान्यधनत: शूद्राणामेव जन्मत:।।१५५।।

वयोवृद्धाद् ज्ञानवृद्धस्य श्रेष्ठता

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिर:।

यो बै युवाऽप्यधीयानस्तं देवा: स्थविरं विदु:।।१५६।।

मूर्ख-निन्दा

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृग:।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति।।१५७।।

यथा षण्ठोऽफल: स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।

यथा चाज्ञेऽलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफल:।।१५८।।

शिष्येभ्य: मधुरभाषणम्

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्।

वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता।।१५९।।

वाङ्मनसो: संयमाद् वेदान्तफलप्राप्ति:

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्।।१६०।।

परद्रोहादिनिषेधः

नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्।।१६१।।

मानापमानेषु सहिष्णुता

सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।

अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा।।१६२।।

सुखं ह्यावमतः शेते सुखं च प्रतिबुद्ध्यते।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति।।१६३।।

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः।।१६४।।

सरहस्यं वेदाध्ययनम्

तपोषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना।।१६५।।

वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः वरमिहोच्यते।।१६६।।

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।

यः हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।

यः स्रग्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायः शक्तितोऽन्वहम्।।१६७।।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः।।१६८।।

द्विजत्वनिरूपम्

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात्।।१६९।।

तत्र यद् ब्रह्मजन्मानस्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।

तत्राऽस्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते।।१७०।।

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते।

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।।१७१।।

यज्ञोपवीतं विना वेदमन्त्रोच्चारण-निषेधः

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते।।१७२।।

यज्ञोपवीतेन सह वेदमन्त्रोच्चारणाधिकारः

कृतोपनयनस्यास्य व्रतोदेशनमिष्यते।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्।।१७३।।

गो-दानादि-व्रतेषुं दण्डादि-धारणम्

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि।।१७४।।

तपोवृद्ध्यर्थं नियम-पालनम्

सेवेतेमांस्तु नियमान ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः।।१७५।।

नित्यं स्नात्वा चैव समिधादानमेव च।।१७६।।

वर्जतेन् मधुमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हंसनम्।।१७७।।

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।

कामं क्रोधं च लोभं व नर्तनं गीतवादनम्।।१७८।।

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम्।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च।।१७९।।

स्वेच्छया वीर्यपात-निषेधः

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्।

कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः।।१८०।।

स्वप्नेषु वीर्यपाते स्नानादिकं कार्यम्

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्।।१८१।।

आचार्येभ्यः जलाद्यानयनम्

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहचरेत्।।१८२।।

भैक्ष्यगृहाणि

वेदजैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षं गृहेभ्य: प्रयतोऽन्वहम्।।१८३।।
गुरो: कुले न भिक्षेन न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभो त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विविर्जयेत्।।१८४।।
सर्वं वाऽपि चरेद् ग्रामं पूर्वोत्कानामसम्भवे।
नियम्य प्रयतोवाचमभिशप्तांस्तु वर्जयेत्।।१८५।।

समिधानयनं हवनञ्च

दूरादाहृत्य समिध: सन्निदध्याद्विहायसि।
सायम्प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रित:।।१८६।।
अकृत्वा भैक्षाचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुर: सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्।।१८७।।

भिक्षा-याचनां विना भोजन-निषेध:

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादौ भवेद् व्रती।
भैक्षेण व्रतिनो वृतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता।।१८८।।
न भैक्ष्यं परपाक: स्यान्न च भैक्ष्यं प्रतिग्रह:।
सोमपानसम भैक्ष्यं तस्माद् भैक्ष्येण वर्तयेत।।१८९।।
भैभत्वागमशुद्धस्य प्रेक्षितस्य हुतस्य च।
यांस्तस्य ग्रसते ग्रासंस्ते क्रतुभि: समा:।।१९०।।

अध्ययने आचार्यसोयाञ्च तत्परता

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च।।१९१।।

गुर्वाज्ञा-पालनम्

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्।।१९२।।
नित्यमुद्घृतपाणि: स्यात्साध्वाचार: सुसंयत:।
आस्यतामिति चोक्त: सन्नासीताभिमुखं गुरो:।।१९३।।
हीनान्नवरत्रवेष: स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य परमं चैव संविशेत्।।१९४।।

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठत्र पराङ्मुखः।।१९५।।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः।।१९६।।

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्।

प्रणम्य तु शयानस्य दिनेशे चैव तिष्ठतः।।१९७।।

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ।

गुरोस्तु चक्षुविषये न यथेष्टासनो भवेत्।।१९८।।

गुरुनामग्रहण-चेष्टाऽनुकरणयोश्च निषेधः

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्।

च चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्।।१९९।।

गुरुनिन्दा-श्रवण-निषेधः

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः।।२००।।

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी।।२०१।।

गुरुपुजा-विधानम्

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः।

यानासनस्थश्चैवैनम् अवरुह्याभिवादयेत्।।२०२।।

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत्।।२०३।।

यानादिषु गुरुणा सर्द्धम् आसनविधानम्

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्त्रस्तरेषु कटेषु च।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च।।२०४।।

गोरः गुरौ गुरुवदाचरणम्

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्।

न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरुनभिवादयेत्।।२०५।।

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशत्स्वपि।।२०६।।

गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोचै स्वबन्धुषु।।२०७।।

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति।।२०८।।

गुरुपुत्रेष्वभ्यङ्गादि-निषेधः

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्।।२०९।।

गुरुपत्नीषु व्यवहारविशेषः

गुरुपत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः।

असवर्णास्तु संपूज्या प्रत्युत्थानाभिवादनः।।२१०।।

गुरुपत्नीष्वभ्यङ्गादि-निषेधः

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्।।२११।।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।

पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता।।२१२।।

स्वभाव एष नारीणां नराणमिह दूषणम्।

अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः।।२१३।।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः।

प्रमदा ह्यत्पथं ह्युत्पथं नेतुं काम-क्रोध-वशानुगम्।।२१४।।

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा सार्द्धम् एकान्तवास-निषेधः

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा व ान विविक्तासनो भवेत्।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति।।२१५।।

युवतीषु गुरुपत्नीषु अभिवादनविधिः

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।

विधिवद् वन्दनं कर्यादसावहमिति ब्रुवन्।।२१६।।

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्।।२१७।।

गुरुसेवा-फलम्।

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति।।२१८।।

त्रिविधब्रह्मचारिण: निवासादिकर्तव्यकर्माणि च

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजट:।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित्।।२१९।।

तं चेदभ्युदियात्सूर्य: शयानं कामचारत:।

निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद् दिनम्।।२२०।।

सूर्येण ह्याभिनिर्मुक्त: शायानोभ्युदितश्च य:।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्त: स्यान् महतैनसा।।२२१।।

सन्ध्योपासन-विधि:

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहित:।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि:।।२२२।।

स्त्री-शूद्रादीनां कर्तव्यकर्माणि

यदि स्त्री यद्यवरज: श्रेय: किंचित्समाचरेत्।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वाऽस्य रमेन्मन:।।२२३।।

त्रिवर्गेष्वाचार्याणां मत-वैविध्यम्

धर्मार्थावुच्यते श्रेय: कामार्थौ धर्म एव च।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग: इति तु स्थिति:।।२२४।।

मातृ-पित्राचार्यादिषु अपमान-निषेध:

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वज:।

नार्तेनाऽप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषत:।।२२५।।

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्ति: पिता मूर्ति: प्रजापते:।

माता पृथिव्या: मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मन:।।२२६।।

यं तस्य निष्कृति: शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि।।२२७।।

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते।।२२८।।

तेषां त्रयाणां शुश्रुषा परमं तप उच्यते।

न तैरनभ्यनुज्ञाता धर्ममन्यं समाचरेत्।।२२९।।

त एव हि त्रयो लोकास्य एव त्रय आश्रमाः।

त एव हि त्रयो वेदास्य एवोत्कास्त्रयोऽग्नय।।२३०।।

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः।

गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी।।२३१।।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रील्लोकान् विजयेद् गृही।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद् दिवि मोदते।।२३२।।

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।

गुरुशुश्रुषया त्वेयं ब्रह्मलोकं समश्नुते।।२३३।।

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्तैते त्रय आदृताः।

अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः।।२३४।।

यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।

तेष्वेव नित्यं शुश्रुषां कुर्यात् प्रियहिते रतः।।२३५।।

तेषामनुपरोधेन पारतन्त्र्यं यद्यदाचरेत्।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः।।२३६।।

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते।।२३७।।

अन्त्यादपि विद्याग्रहणम्

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि।।२३८।।

विषादिभ्यः अपि अमृतादेः ग्राह्यता

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्।।२३९।।

स्त्रीयो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः।।२४०।।

अपत्तिकाले अब्राह्मणादपि अध्ययनम्

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः।।२४१।।
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्।
ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्।।२४२।।
यदि त्वात्यत्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीर विमोक्षणात्।।२४३।।

गुरुकुले आत्यन्तिकवासाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः

आ समात्पेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्।।२४४।।
न पुर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित्।
स्नास्यंस्तु गुरुणज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्।।२४५।।

भूमि-सुवर्णादीनां गुरुदक्षिणा

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपाहनमासनम्।
धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्।।२४६।।

आचार्यनिधने आचार्यपुत्रादिषु गुरुवद्व्यवहारः

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्।।२४७।।
एतेष्वविद्यामानेषु स्नानासनविहारवान्।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद् देहमात्मनः।।२४८।।

गुरुकुल-सेवा-फलम्

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः।
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः।।२४९।।
मानवे धर्मशास्त्रेऽस्मिन् संस्कारादिकवर्णनम्।
भागीरथ्याः कृपादृष्ट्या द्वितीये पूर्णतां गतम्।।२५०।।

10.2.3 सप्तमोऽध्याय:

राजधर्मकथनम्

राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप:।
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा।।१।।
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम्।।२।।
अराजके हि लोकेस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभु:।।३।।

इन्द्रादीनाम् अंशेभ्य: राज्ञ: सृष्टि:

इन्द्रानिलयमार्काणमग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रावित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती:।।४।।
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृप:।
तस्माद् अभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा।।५।।

राज्ञ: प्रशंसा

तपत्यादित्यवच्चैति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्।।६।।
सोग्निर्भवति वायुश्च सोर्क: सोम: स धर्मराट्।
स कुबेर: स वरुण: स महेन्द्र: प्रभावत:।।७।।
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य: इति भूमिप:।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति।।८।।
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्।
कुलं दहति राजाग्नि: सपशुद्रव्यसंचयम्।।९।।
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वत:।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुन: पुन:।।१ १ ०।।
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स:।।१ १।।
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम्।
तस्य ह्यशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मन:।।१ २।।
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिप:।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत्।।१३।।

दण्ड-सृष्टिः

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम्।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पुर्वमीश्वरः।।१४।।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थानि स्थावराणि चराणि च।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च।।१५।।

अन्यायिनां दण्डः

तं देशकालौ शक्तिञ्च विद्याञ्चावेक्ष्य तत्त्वतः।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु।।१६।।

दण्डप्रशंसा

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः।।१७।।

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः।।१८।।

समीक्ष्य स घृतः सम्यक्स्र्वा रञ्जयति प्रजाः।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः।।१९।।

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान् बलवत्तराः।।२०।।

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा।

स्वाम्यं च न स्यात्कश्मिंश्चित्प्रवर्तताधरोत्तरम्।।२१।।

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः।

दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते।।२२।।

देव-दानव-गन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः।।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः।।२३।।

दुष्येषु सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्।।२४।।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा।

प्रजास्तत्र न मुह्यान्ति नेतां चेत्साधु पश्यति।।२५।।

दण्डप्रयोक्तृण: स्वरूपम्

तस्याहु: रांप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्।।२६।।

तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते।

कामात्मा विषम: क्षुद्रा दण्डेनैव निहन्यते।।२७।।

अनुचितदण्डप्रयोगाद् हानि:

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभि:।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्।।२८।।

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्।

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्।।२९।।

अयोग्यदण्डप्रयोक्तार:

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सत्केन विषयेषु च।।३०।।

योग्यदण्डप्रयोक्तार:

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा।

प्रणेतुं शक्यते दण्ड: सुसहायेन धीमता।।३१।।

दण्डप्रयोगविधि:

स्वराष्ट्रं न्यायवृत्त: स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु।

सुहृत्सजिह्म: स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वित:।।३२।।

न्यायप्रियस्य राज्ञ: प्रशंसा

एवं वृत्तस्य नृपते: शिलोञ्छेनापि जीवत:।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि।।३३।।

अन्यायप्रियस्य राज्ञ: निन्दा

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मन:।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि।।३४।।

स्वे-स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वश:।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता।।३५।।

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं दक्षता प्रजा:।

तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः।।३६।।

वृद्धविद्वान्ब्राह्मणानां सेवा विनम्रता च

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।

त्रैविद्यवृद्धान् चिदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने।।३७।।

वुद्धांश्च नित्य सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्।

वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पुज्यते।।३८।।

तेभ्योऽधिगछेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्।।३९।।

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदासः।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे।।४०।।

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च।।४१।।

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च।

कुबेरश्च धनैश्वर्य ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः।।४२।।

विद्या-ग्रहणम्

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः।।४३।।

इन्द्रियजयः

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद् दिवानिशम्।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः।।४४।।

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्।।४५।।

कामजेषु प्रसत्को हि व्यसनेषु महीपतिः।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु।।४६।।

कामजः व्यसनदशकः

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।

तौर्यत्रिकं वृथट्या च कामजो दशको गणः।।४७।।

क्रोधज: व्यसनाष्टक:

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक:।।४८।।

लोभत्याग:

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदु:।

तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ।।४९।।

अतिकष्टदायक: कामज: व्यसनगण:

पानमक्षा:स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे।।५०।।

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।

क्रोधजेऽपि गणे चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।

क्रोधजेऽपि गने विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा।।५१।।

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिण।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद् व्यसनमात्मवान्।।५२।।

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृत:।।५३।।

मन्त्रिनियुक्ति:

मौलाञ्छास्त्रविद: शुरांल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान्।

सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्।।५४।।

अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्।

विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम्।।५५।।

सन्धि-विग्रहादि विचार:

तै: सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च।।५६।।

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मन:।।५७।।

ब्राह्मण-मन्त्री

सर्वेषा तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम्।।५८।।

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणिः निःक्षिपेत्।

तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्।।५९।।

अन्येषां मन्त्रिणां नियुक्तिः

अन्यानपि चकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्।

सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान् सुपरीक्षितान्।।६०।।

निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः।

तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान्।।६१।।

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान्।

शुचीन् आकरकर्मान्ते भीरूनन्तनिवेशने।।६२।।

दूतनियुक्तिः

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम्।।६३।।

प्रशस्त-राजदूतस्य लक्षणम्

अनरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित्।

वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते।।६४।।

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया।

नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ।।६५।।

दूतप्रशंसा

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान्।

दूरस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः।।६६।।

दूतानामन्यानि कार्याणि

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः।

आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।।६७।।

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।

तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं न पीडयेत्।।६८।।

राज्ञः निवासस्थानम्

जाङ्गलं सस्य-सम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम्।

रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्।।६९।।

राज्ञः निवासयोग्यं दुर्गम्

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्।।७०।।

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदर्गं समाश्रयेत्।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदर्गं विशिष्यते।।७१।।

दुर्गेषु निवासिनः जीवाः

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाप्सराः।

त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः।।७२।।

दुर्गप्रशंसा

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः।

तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम्।।७३।।

एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः।

शतं दश सहस्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते।।७४।।

तत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च।।७५।।

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद् गृहमात्मनः।

गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम्।।७६।।

सवर्णैः सार्द्धमुद्वाहः

तदध्यास्योद्वहेदभार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।

कले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम्।।७७।।

पुरोहितादिवरणम्

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च।।७८।।

यज्ञसम्पादनम्

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद् दभोन्धनानि च।।७९।।

करग्रहणम्

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम्।

स्याच्चाम्नायपरो लोको वर्तेत हितवन्नृषु।।८०।।

अध्यक्षाणां नियुक्तिः

अध्यक्षान्विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।

तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम्।।८१।।

ब्राह्मणाय वृत्तिदानम्

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।

नृपाणामक्षयो ह्योष निधिर्ब्राह्मोऽभिदीयते।।८२।।

ब्राह्मणाय वृत्तिदानस्य प्रशंसा

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति।

तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः।।८३।

न स्कंदते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित्।

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम्।।८४।।

समब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।

प्राधीते शतसाहस्रम् अनन्तं वेदपारगे।।८५।।

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते।।८६।।

युद्धादनिवर्तनादि राजधर्मः

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजा।

न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन्।।८७।।

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम्।

शुश्रुषा ब्राह्मणानां च राज्ञं श्रेयस्करं परम्।८८।।

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।

युद्ध्यमानःपरम्शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः।।८९।।

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः।।९०।।
न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्।।९१।।
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम्।।९२।।
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्।।९३।।
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः।
भर्तुर्यद् दुष्कृतं किंचित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते।।९४।।
यच्चास्य सुकृतं किंचिमुत्रार्थमुपार्जितम्।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु।।९५।।
रथाश्वं हस्तितं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत्।।९६।।
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः।
राज्ञा च सर्वयोधेमभ्यो दातव्यमपृथग्जितम्।।९७।।
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो ध्नन् रणे रिपून्।।९८।।
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत्।।९९।।
एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रितः।।१००।।
अलब्धमिच्छेद् दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेद् वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत्।।१०१।।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृत-संवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः।।१०२।।
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत्।।१०३।।

अमाययैव वर्तेत न कथञ्चन मायया।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृत:।।१०४।।
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु।
गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद् विविरमात्मन:।।१०५।।
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत्।।१०६।।
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्यु: परिपन्थिन:।
तानानयेद्वशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमै:।।१०७।।
यदि ते तु न विष्ठेयुरापायै: प्रथमैस्त्रिभि:।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत्।।१०८।।
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिता:।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये।।१०९।।

राज्यरक्षा

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिन:।।११०।।
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं य: कर्षयत्यनवेक्षया।
सोचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धव:।।१११।।
शरीरकर्षणात् प्राणा: क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञामपि प्राणा: क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्।।११२।।
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिव: सुखमेधते।।११३।।
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद् राष्ट्रस्य संग्रहम्।।११४।।
ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद् दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च।।११५।।
ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिक: शनकै: स्वयम्।
शंसद् ग्रामदशेशाय दशेषो विंशतीशिने।।११६।।
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्।

शंसेद् ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम्।।११७।।

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्।।११८।।

दशी कुलं तु भूञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्।।११९।।

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि।

राज्ञोऽन्यःसचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः।।१२०।।

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम्।

उच्चैः स्थानं घोररुपं नक्षत्राणामिव ग्रहम्।।१२१।।

स ताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम्।

तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यक् राष्ट्रेषु तच्चरैः।।१२२।।

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः।।१२३।।

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम्।।१२४।।

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च।

प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कमानुरूपतः।।१२५।।

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः।।१२६।।

कर-व्यवस्था

क्रय-विक्रयमध्वानं भत्कं च सपरिव्ययम्।

योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान्।।१२७।।

यथा फलेन युज्यते राजा कर्ता च कर्मणाम्।

तथअवेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत्सततं करान्।।१२८।।

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः।

तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकःकरः।।१२९।।

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशु-हिरण्ययोः।

धान्यानामष्टमो भागः षबे द्वादश एव वा।।१३०।।

आददीताथ षड्भागं द्रुममांसमधुसर्पिषाम्।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च।।१३१।।
पत्र-शाक-नृणानां च चर्मणां वै दलस्य च।
मृण्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च।।१३२।।
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्।।१३३।।
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणेव सीदति।।१३४।।
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्।
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्।।१३५।।
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम्।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च।।१३६।।
यात्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम्।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम्।।१३७।।
कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः।
एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः।।१३८।।
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया।
उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्।।१३९।।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः।।१४०।।

राज्ञः असामर्थ्ये प्रधानमन्त्रिणः नियुक्तिः

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्।
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येणे नृणाम्।।१४१।।
एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः।।१४२।।

चौरादिभ्यः प्रजारक्षणं प्रजापालनञ्च

विक्रोशान्त्यो यस्य राष्ट्रद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति।।१४३।।

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते।।१४४।।

राजमन्त्रणा

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः।

गुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभं सभाम्।।१४५।

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत।

विसृज्य समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः।।१४७।।

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते कोशहीनोपि पार्थिवः।।१४८।।

जड-मूकान्ध-वधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान्।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत्।।१४९।।

भिदन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च।

स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत्।।१५०।।

धर्मार्थकामचिन्तनम्

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः।

चिन्येद्धर्मकामार्थान् सार्थं तैरेक एव वा।।१५१।।

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम्।

कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम्।।१५२।।

दूत-प्रेषणादि-चिन्तनम्

दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशोषं तथैव च।

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम्।।१५३।।

अष्टविध-कर्मादि चिन्तनम्

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः।

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च।।१५४।।

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम्।

उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः।।१५५।।

राजमण्डलस्य द्वादश प्रकृतयः

एता: प्रकतयो मूलं मण्डलस्य समासत:।

अष्टौ चान्या: समाख्याता द्वादशैव तु ता: स्मृता:।।१५६।।

राजमण्डलस्य द्विसप्तति प्रकृतय:

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्या: पञ्च चापरा:।

प्रत्येकं कथिता ह्येता: संक्षेपेण द्विसप्तति:।।१५७।।

अर्यादीनां लक्षणम्

अनन्तरमरिं विद्याद् अरिसेविनमेव च।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयो: परम्।।१५८।।

सामादिना वशीकरणम्

तान् सर्वानभिसंदध्यात् सामादिभिरुपक्रमै:।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च।।१५९।।

षाड्गुण्य चिन्तनम्

सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च।

द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा।।१६०।।

आसनं चैव च यानं च सन्धिं विग्रहमेव च।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च।।१६१।।

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च।

उभे यानासने चैव द्विविध: संश्रय: स्मृत:।।१६२।।

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च।

तदा त्वायतिसंयुक्त: संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षण:।।१६३।।

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रह: स्मृत:।।१६४।।

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते।।१६५।।

श्रीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्वकृतेन वा।

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम्।।१६६।।

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थिति: कार्यार्थसिद्धये।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभि:।।१६७।।

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः।।१६८।।
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत्।।१६९।।
यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतो भृशम्।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम्।।१७०।।
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति।।१७१।।
यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन्।।१७२।।
मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः।।१७३।।
यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत्।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम्।।१७४।।
निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरि बलस्य च।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा।।१७५।।
यदि तत्रापि संपश्येद् दोषं संश्रयकारितम्।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः सहाचरेत्।।१७६।।
सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः।
यथाऽप्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः।।१७७।।

भूत-वर्तमान-भविष्यत्कालानां चिन्तनम्

आयति सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः।।१७८।।
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते।।१७९।।

राजनीतेः सामान्यलक्षणम्

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः।
तथा सर्वं संविदध्यादेष समासिको नयः।।१८०।।

शत्रौ अभियानविधिः

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः।
तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः।।१८१।।
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम्।।१८२।।
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम्।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः।।१८३।।
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च युथाविधि।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च।।१८४।।
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम्।
साम्परायिक कल्पेन यायादरिपुरं शनैः।।१८५।।
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः।।१८६।।

व्यूहरचना

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
वराह-मकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा।।१८७।।
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तरेद् बलम्।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्।।१८८।।
सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद् दिशिम्।।१८९।।
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञानं समन्ततः।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः।।१९०।।
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून्।
सूच्या वज्रेण चेवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्।।१९१।।
स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनुपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले।।१९२।।
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालाञ्शूरसेनजान्।
दीर्घाल्लघुंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत्।।१९३।।

प्रहर्षयेद् बलं व्यूह्या तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि।।१९४।।

तडागादि-भेदनम्

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा।।१९६।।

शत्रोः प्रकृतिभेदनम्

उपजप्यानुपजपेद् बुद्ध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः।।१९७।।

सामाद्युपायत्रयेण विजयप्रयत्नम्

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन्।।१९८।।
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्धमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत्।।१९९।।
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे।
तथा युध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपुन् यथा।।२००।।

विजयिनः राज्ञः कर्तव्यकर्म

जित्वा सम्पूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च।।२०१।।
सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम्।।२०२।।
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान्यथोदितान्।
रत्नैश्च पूजयेदेनं कप्रधानपुरुषैः सह।।२०३।।
आदानमप्रियकरं दानं च प्रिकारकम्।
अभीप्सितानामर्तानां काले युक्तं प्रशस्यते।।२०४।।क
सर्वं कर्मदमायत्तं विधाने दैवमानुषे।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया।।२०५।।

करग्रहणपूर्विका सन्धिक्रिया

सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधिं फलम्।।२०६।।

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले।

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्।।२०७।।

मित्र-प्रशंसा

हिरण्य-भूमि-सम्प्राप्त्या पर्थिवो न तथैधे।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्।।२०८।।

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं कप्रशस्यते।।२०९।।

शत्रुगुणाः

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः।।२१०।।

उदासीनगुणाः

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः।।२११।।

आत्मरक्षार्थं भूमित्यागः

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरिमपि।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्।।२१२।।

आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि

आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि।।२१३।।

आपत्तौ उपयुक्तप्रयोगाः

सह सर्वाः समुत्पन्ना प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्।

संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद बुधः।।२१४।।

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः।

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये।।२१५।।

राज्ञः भोजनकालः

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः।
व्यायम्पाप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तः पुरं विशेत्।।२१६।।

अन्नादिकानां भोज्यपदार्थानां परीक्षा

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः।
सुपरिक्षितमन्नाद्यमद्यान् मन्त्रैर्विषापहैः।।२१७।।
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा।।२१८।।
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः।।२१९।।
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनासने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च।।२२०।।

महिषीभि सह विहारः

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत्।।२२१।।

सैनिकादीनां निरीक्षणम्

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम्।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च।।२२२।।

चार-सन्निधिः

सन्ध्यां वोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम्।।२२३।।
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाय तं जनम्।
प्रविशेद् भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः।।२२४।।

वाद्यश्रवणं भोजनं शयनञ्च

तत्र भक्त्वा पुनः किंचित्तुर्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः।।२२५।।
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः।
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत्।।२२६।।
मानवे धर्मशास्त्रेऽस्मिन् राजधर्मस्य वर्णनम्।
शारदायाः प्रसादेन सप्तमे पुर्णतामगात्।।२२७।।

10.3 याज्ञवल्क्यसंहिता

यस्मिन् शास्त्रे वैदिक मानवानाम् आचार-व्यवहारादय: सन्निवेशिता: तत् शास्त्रं 'स्मृतिशास्त्रम्" नाम्ना अभिधीयते। स्मृतिशास्त्रेषु अन्यतमं स्मृतिशास्त्रं हि याज्ञवल्क्यसंहिता। अस्य प्रवक्ता महर्षि: याज्ञवल्क्य:। विज्ञानेश्वरेण मिताक्षराटीकायाम् उक्तम् — 'याज्ञवल्क्य शिष्य: कश्चित् प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्य मुनिप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास यथा मनु प्रणीतं भृगु:।'' याज्ञवल्क्यस्य उपरि अनेका: टीकाग्रन्था: विरचिता:। यथा – विज्ञानेश्वरस्य 'मिताक्षरा', सर्वप्राचीना टीका विश्वरूपस्य 'बालक्रीड़ा', बालम्भट्टस्य 'बालम्भटी' टीका प्रभृतय:। याज्ञवल्क्यसंहितायाम् त्रय: अध्याया: सन्ति – (१) आचाराध्याय: (२) व्यवहाराध्याय: (३) प्रायश्चित्ताध्याय:। अस्माकं पाठरूपेण विवेचित: व्यवहाराध्याय:। अस्मिन् व्यवहाराध्याये पञ्चविंशति: प्रकरणानि विद्यन्ते —

10.3.1 (क) साधारण व्यवहारमातृका प्रकरणम् –

व्यवहारान्नृप: पश्येद् विद्वद्भि: ब्राह्मणै: सह।

धर्मशास्त्राणुसारेण क्रोधलोभविवर्जित:।।

याज्ञवल्क्यनये राजा एव प्रधानविचारक:। विचारसभायां सदस्यानां वैशिष्ट्यानि —

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञा: सत्यवादिन:

राज्ञा सभासद: कार्या रिपौ मित्रे च ये समा:।

राज्ञ: कार्यान्तरव्याकुलतया एक: ब्रह्मण: विचारकरूपेण नियुक्तो भविष्यति।

पक्षपातदुष्टं प्राढ़विवाकं प्रति राज्ञ: करणीयं कार्यम् उच्यते —

''रागाल्लोभाद्भायाद्वपि स्मृत्यपेतादिकारिण:।

सभ्या: पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद् द्विगणं दमम्।।''

अस्य प्रकरणस्य प्रधान: विषय: व्यवहार:। व्यवहारस्य लक्षणप्रसङ्गे मिताक्षरटीकायाम् उक्तम् —

'अन्यविरोधेन स्वात्मसम्बन्धिता कथनं व्यवहार:। यथा कश्चिद् इदं क्षेत्रं मदीयमिति कथयति, अन्येऽपितद्विरोधेन मदीयमिति।।'' व्यवहारस्य भिन्ना: विषया: सन्ति। यथा – दाय:, अधिकार:, स्त्रीधनम्, स्तेय, साहस:, उपनिधि:, अधि: प्रभृतय:।

व्यवहारस्य चत्वार: पादा: विद्यन्ते —

चतुष्पाद् व्यवहारोऽयम्। (१) भाषापाद: – 'प्रत्यर्थिन: अग्रत: लेख्यम्।' (२) उत्तरपाद: – 'श्रुतर्थस्योत्तरत् लेख्यम्' (३) क्रियापाद: – 'अर्थी: लेखयेऽसद्य:' (४) साध्यसिद्धिपाद: – तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति। व्यवहारस्य लक्षणप्रसङ्गे याज्ञवल्केन उक्तम् —

''स्मृत्याचार व्यपेतेन मार्गेणाधर्षित: परै:।

आवेदयति चेद्राज्ञ व्यवहारं पदं हि तत्।।''

विज्ञानेश्वरनये उत्तरं चतुर्विधम् – (१) सम्प्रतिपत्ति: (२) मिथ्या (३) प्रत्यवस्कन्दन: (४) पूर्वन्याय:

10.3.2 असाधारणमातृकाप्रकरणम्

साधारणविधिम् उक्त्वा विशेषविधि: उच्यते –

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्।

अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्।।

अस्य श्लोकस्य अपवादरूपेण उक्तम् —

''कुर्यात् प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च।

उभयो: प्रतिभूर्ग्राह्य: समर्थ: कार्यनिर्णये।।''

याज्ञवल्क्यनये दोषीनां दुष्टलक्षणम् —

देशाद् देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढ़ि च।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च।।

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धं वहु भाषते।

वाक् चक्षु: पूजयति नो तथोष्टौ निर्भुजत्यपि।।

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः।।

यत्र द्वावपि युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तौ भाषावादिनौ तद् यथा –

साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः।

पूर्वे पक्ष्येधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः।।

निरपेक्षविचारप्रसङ्गे उक्तम् —

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः।।

परस्परस्मृतिवचनस्य विरोधे समाधानस्य उपायः –

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु वलवान् व्यवहारतः।

अर्थशास्त्रात् तु वलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः।।

10.3.3 विचारे प्रमाणम्

विचारस्य निष्पत्तये प्रमाणस्य आवश्यकता अनुभूयते पदे पदे। प्रमाणं प्रधानतः द्विविधम् — (१) मनुष्य-प्रमाणम् (२) दैवप्रमाणम्

मनुष्यप्रधनं पुनः त्रिविधम् — (१) लिखितः (२) भुक्तिः (३) साक्षी

पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य वलीयस्त्वम् इत्यत्राह —

''सर्वेष्वर्थविवादेषु वलवत्युत्तरा क्रिया।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु वलवत्तरा।।''

भुक्तेः प्रकारविषये उच्यते —

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी।।

10.3.4 ऋणदानप्रकरणम्

उत्तमर्णस्य ऋणदानविधिः

''अशीतिभागो वृद्धिः स्यान् मासि मासि सवन्धके।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा।।''

सवन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिः धर्म्यो भवति। वृद्धिः चतुर्विधा —

(१) कायिका – दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाना कायिका भवति

(२) कालिका – इयं च वृद्धिः मासि मासि गृह्यत इति कालिका।

(३) कारिता – अधमर्णः अधिकस्य ऋणस्य अङ्गीकारं कृत्वा यत् ऋणं ग्राहयति।

(४) चक्रवृद्धिः – वृद्धेः वृद्धिः चक्रवृद्धिः भवति।

10.3.5 वृद्धेः परिमापः

कान्तारगाः – दशकं शतम्

सामुद्राः – विंशकं शतम्।

पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः स्यात्।

रसस्य – अष्टभागा वृद्धिः

वस्त्रम् – चतुर्गुणा वृद्धिः

धान्यम् – त्रिगुणा वृद्धिः

हिरण्यम् – द्विगुणा वृद्धिः

पुत्रपौत्रै ऋणं देयम् इति वक्ष्यति —

सुराकामद्युतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैत्रिकम्।।

''न पतिः स्त्रीकृतं तथा'' इत्यस्यापवादमाह –

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्।

ऋणं दद्यात् पतिस्तेषां यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया।।

पुनरपि यद् ऋणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत् त्रितयमाह —

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा।

पुत्रपौत्रैः ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभाविताम्

अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणं प्रतिषेधयन् प्रसङ्गाद् अन्यद् अपि प्रतिषेधयति —

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।

प्रातिभाव्यम् ऋणं साक्ष्यम् अविभक्ते न तु स्मृतम्।।

याज्ञवल्क्यनये प्रतिभुः त्रिविधः – दर्शनप्रतिभुः, प्रत्ययप्रतिभूः, दानप्रतिभूः च। तथाहि उच्यते —

''दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते।

आदौ तु वितथे दाप्याविरतरस्य सुता अपि।।''

10.3.6 आधि: — ऋणादानप्रसङ्गे उल्लेखयोग्य: विषय: भवति आधि:। आ - √धा+कि – प्रत्ययेन 'आधि:' इति पदस्य निष्पत्ति: जायते। नारदनये — अधिक्रियते इत्याधि:। आधि: प्रधानत: द्विविध: — (१) कृतकाल: (२) अकृतकालश्च। तथाहि उच्यते —

आधि: प्रणश्येद द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति।।

पुनश्च एकैकशो द्विविध: - गोप्य: भोगश्च। भोग्याधे: प्रसङ्गे उच्यते —

गोप्याधिभोगे नो वृद्धि: सोपकारेऽथ हापिते।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराज कृताद् ऋते।।

अपि च आधे: भोग्यस्यगोपस्य च स्वीकरणात् उपभोगाद् आधिग्रहणसिद्धिर्भवति —

'आधे: स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमानोऽप्यसारताम्।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग् वा धनी भवेत्।।'

आधि: प्रणश्येद् द्विगुणे इत्यस्य अपवादम् आह —

चरित्रवन्धकृतं सवृद्ध्या दापयेद् धनम्।

शत्यङ्कार कृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रति दापयेत्।।

10.3.7 उपनिधिप्रकरणम्

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् अन्यतमम् प्रकरणं भवति उपनिधिप्रकरणम्। उप - √नि—धा+कि – प्रत्ययेन उपनिधि: इति पदम् जायते। 'उपनिधि:' इत्यस्य अर्थो भवति न्यास: निक्षेप: वा। आचार्य: वृहस्पति: न्यासस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् —

राजचौराराति भयाद् दायादानां च वञ्चनात्।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासस्तत् परिकीर्त्तितम्।।

आचार्यः याज्ञवल्क्यः उपनिधेः स्वरूपप्रसङ्गे उवाच —

'वासनस्थं अनाख्याय हस्ते अन्यस्य यदर्प्यते।

द्रव्यं तत् औपनिधिकं प्रतिदेयंतथैव तत्।।'

प्रतिदेयम् इत्यस्य अपवादम् आह —

'न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः।

भ्रेषश्चेन् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दन्तं च तत्समम्।।'

भोक्तारं प्रति दण्डम् आह —

'आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम्।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिं।।'

10.3.8 साक्षिप्रकरणम्

मनुष्यप्रमाणेषु अन्यतमं प्रमाणं भवति साक्षी। कीदृशाः जनाः असाक्षी भवितुम् अर्हन्ति। तस्य उत्तरे उच्यते —

स्त्रीबालवृद्धकितव मत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः।

रङ्गावतारि पाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः।।

पतिताप्तार्थसम्वन्धि सहायरिपुतस्कराः।

साहसी दृष्टदोषाश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः।।

अपि च के साक्षिणः भवितुम् अर्हन्ति —

तपस्विनो दानशीला: कुलीना: सत्यवादिन:।

धर्मप्रधाना ऋजव: पुत्रवन्तो धनान्विता:।।

त्र्यवरा साक्षिणो ज्ञेया: श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा:।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृता:।।

साक्षीसम्वन्धे मनु: उक्तवान् — समक्षदर्शनं साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति (मनु. ८/७४). सह-अक्षि +ष्ण+इनि=साक्षी।

साक्षी प्रधानत: द्विविध: — कृत: अकृतश्चेति।

साक्षित्वेन निरूपित: कृत:, अनिरूपित: अकृत:।

अत्र कृत: साक्षी पञ्चविध: — (१) लिखितसाक्षी (२) स्मारितसाक्षी (३) यदृच्छाभिज्ञसाक्षी (४) गूढ़साक्षी (५) उत्तरसाक्षी।

लिखितसाक्षी – दलिलपत्रे येषां नामानि विद्यन्ते। अर्थिना स्वयमानितो यो लेख्ये संनिवेश्यते।

(२) स्मारितसाक्षी – स्मर्यतेऽर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते।

(३) यदृच्छाभिज्ञसाक्षी — यस्तुयदृच्छयागत: साक्षी क्रियते स यदृच्छाभिज्ञ:।

(४) गूढ़साक्षी – य: श्राव्यते स्थितो गूढ़ो गूढ़ोसाक्षी।

(५) उत्तरसाक्षी – श्रवणाच्छ्रावनाद् वापि स साक्षी उत्तरसंज्ञित:।

अकृत: साक्षी पुन: षट्विध: –

(१) ग्रामसाक्षी (२) प्राड्विवाक् (३) राजा (४) व्यवहारी (५) अर्थीप्रेरित: (६) कुल्यसाक्षी

साक्षीविषये गुरुत्वपूर्णवचनम् —

उभयानुमत: साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्।

सर्बं साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे।।

कूटसाक्षी — मिथ्यासाक्षी भवति कूटसाक्षी। कूटसाक्षे: दण्डविधानं प्रदीयते —

पृथक् पृथक् दण्डनीया: कूटकृद् साक्षीणस्तथा।

विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मण: स्मृत:।।

कदा मिथ्यासाक्षे: आवश्यकता विद्यते। अस्मिन् विषये आलोच्यते —

'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरु: सारस्वतो द्विजै:।।'

10.3.9 दिव्यप्रकरणम्

प्रमाणेषु अन्यतमं प्रमाणं हि दिव्यप्रमाणम्। दिव्यप्रमाणं पञ्चविधम् – तुला, अग्नि:, आप:, विषम्, कोश:। तथाहि उच्यते —

'तुल्यग्न्यापो विषं केशो दिव्यानीह विशुद्धये।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि।।'

दिव्यग्रहणस्य अधिकारिण: —

तुला – स्त्री, बाल:, वृद्ध:, अन्ध:, पङ्गु: ब्राह्मण:, रोगी।

अग्नि – क्षत्रिय:

आप: – वैश्य:

विषम् – शूद्र:

कोष: – सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धि र्विधीयते।

तथाहि उच्यते —

'तुला स्त्री बाल वृद्धान्ध पङ्गुब्राह्मणरोगिनाम्।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवा: सप्त विषस्य वा।।'

दिव्यग्रहणस्य साधारणनियम: —

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदये उपोषितम्।

कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ।।

इदानीं तुला प्रभृतीनां दिव्यप्रमाणानां प्रयोगविधि: उच्यते —

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्त स्तलाश्रित:।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारित:।।

त्व तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता।

तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मा विमोचन।।

यद्यस्मि पापकृण्मातस्ततो मां त्वमधो नय।

शुद्धश्चेद् गमयोर्द्धं सां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्।।

10.3.10 दायभागप्रकरणम्

द्वादशपुत्रा:

याज्ञल्क्यसंहितायां दायभागप्रकरणे द्वादशपुत्राणाम् उल्लेख: अस्ति। द्वादशपुत्रा: भवन्ति —

(१) औरसपुत्र: (२) क्षेत्रजपुत्र: (३) पुत्रिकापुत्र: (४) कानीन: (५) सहोढ़ (६) गूढ़ोत्पन्न: (७) पौनर्भव: (८) अपविद्ध: (९) दत्तक: (१०) क्रीतपुत्र: (११) कृतपुत्र: (१२) स्वयंदत्त:

(१) औरसपुत्र: — सवर्णापत्न्या: गर्भे उत्पन्न: पुत्र: औरसपुत्र:। अयं पुत्र: सर्वश्रेष्ठ:।

(२) क्षेत्रज: — सवर्णास्त्रीय: गर्भे अनुमतिक्रमेण देवरप्रभृतै: उत्पन्न: पुत्र: क्षेत्रज:। यथा — धृतराष्ट्र:, पाण्डु:।

(३) पुत्रिकापुत्र: – दुहितु: गर्भे य: पुत्र: जायते स एव पुत्रिकापुत्र:।

(४) कानीनपुत्रः – विवाहात् प्राक् पितृगृहे दुहितुः गर्भे यः पुत्र जातः स कानीनपुत्रः। यथा — कर्णः

(५) सहोढ़ः — गर्भवत्याः कन्यायाः विवाहात् परं यः पुत्रः जातः स एव सहोढ़ः।

(६) गूढ़ोत्पन्नः – गुप्तभावेन गृहे अपरेण उत्पादितः पुत्रः गूढ़ोत्पन्नः पुत्रः।

(७) पौनर्भवः – पुनर्भुपत्न्याम् उत्पन्नः सन्तानः पौनर्भवः।

(८) अपविद्धः – पितृमातृभ्याम् परित्यक्तः पुत्रः अपविद्धः पुत्रः।

(९) दत्तकपुत्रः यः पुत्रः दानरूपेण प्राप्यते।

(१०) क्रीतपुत्रः – मूलस्य विनिमयेन क्रीतः पुत्रोभवति क्रीतपुत्रः।

(११) स्वयंकृतः – स्वयमेर आत्मनं पुत्रेण स्वीकृते सति स एव स्वयंकृतः पुत्रः।

(१२) स्वयंदत्तपुत्रः – स्वेच्छया यः पुत्रः अन्यस्य समीपे पुत्ररूपेण स्वीकृतः।

10.3.11 स्त्रीधनम्

महर्षिः याज्ञवल्क्यः स्त्रीधनविषये आलोचितवान्। स्त्रियाः धनं स्त्रीधनं, स्त्रींदनम् नवविधम्। तानि भवन्ति —

(१) पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम् – पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यद्दत्तं विवाहकाले।

(२) अध्यग्नुपागतम् – विवाहकाले अग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तम् धनम्।

(३) आधिवेदनिकम् – द्वितीये विवाहकाले स्त्रीयै प्रदत्तं धनम्।

(४) वन्धुदत्तम् – किञ्च वन्धुभिः कन्यायाः मातृवन्धुभिः पितृवन्धुभि यद् दत्तम्।

(५) शुल्कम् – शुल्कं यद् गृहीत्वा कन्या दीयते।

(६) अध्यावहनिकम् – यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्।

(७) अन्वाधेयकम् – परिणयात् अनुपश्चादाहितं दत्तम्। उक्तञ्च कात्यायनेन — विवाहात् परतो यच्चलब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया।

(८) पादवन्दनिकम् – प्रीत्या दत्तन्तु यत् किञ्चित् श्वस्रा श्वसुरेण वा।

(९) सौदयिकम् – भ्रातु: सकाशात् पित्रोर्वालब्धं सौदायिकं स्मृतम्।

आचार्येन मनुना षट् स्त्रीधनानि उल्लिखितानि —

अध्याग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि।

भ्रातृपितृमातृप्राप्तं षट्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्।।

10.3.12 सीमाविवाद-प्रकरणम्

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते —

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ता: स्थविरादय:।

गोपा: सीमाकृषाणां ये सर्वे च वनगोचरा।।

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमै:।

सेतु वल्मीक-निम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितम्।।

सीमा क्षेत्रादिमर्यादा: सा तु चतुर्विधा —

(१) जनपदसीमा (२) ग्रामसीमा (३) क्षेत्रसीमा (४) गृहसीमा।

सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा। तदुक्तं नारदेन —

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता।

राजशासनीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता।।

१. ध्वजिनी — वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्।

२. मत्सिनी — मत्सिनी सलिलवती; मत्स्य शब्दस्य स्वाधारजनलक्षकत्वात्।

३. नैधानी — निखाततुषाङ्गारादिमती, तेषां निखात्वेन निधानतुल्यत्वात्।

४. भयवर्जिता — अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता।

५. राजशासनीता — ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता।

यदा सीमाचिह्नानि न सन्ति, तदा किं करणीयम्। तदुत्तरे उक्तम् —

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा।

रक्तस्रग्वसना: सीमां नयेयु: क्षितिधारिण:।।

दोषस्य आशङ्का तिष्ठे सति, किं करणीयम्। तद् याज्ञवल्क्येन उक्तम् —

'आरामायतन ग्राम निपानोद्यानवेश्मसु।

एष एव विधिज्ञेयो वर्षाम्वुप्रवाहादिषु।।'

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेण मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह —

'मर्यादाया: प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमा:।।'

य: पुन: परक्षेत्रे सेतुकुपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन वा लब्धानुज्ञ: निर्मातुमिच्छति तन्निषेधत: क्षेत्रस्वामिना एव दण्ड:।

क्षेत्रस्वामिन: प्रत्युपदिष्टम्, इदानीं सेतो: प्रवर्त्तयितारं प्रत्याह —

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपते:।।

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्नप्रतिषेध्य इत्युक्तम्, इदानीं तस्यैव प्रसक्तानु प्रसक्त्या क्वचिद्विध्यन्तरमाह —

फालाहतमपि क्षेत्रे न कुर्याद् यो न कारयेत्।

स प्रदाप्य: कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्।।

10.3.13 स्वामिपालविवादप्रकरणम्

इदानीनं स्वामिपालविवादप्रसङ्गे उच्यते — परशस्यविनास्शकारिनी महिषी अष्टौमाषान् दण्डनीया। गौस्तदर्धं चतुरो माषान् दण्डनीया। अजा मेषाश्चा माषद्वयं दण्डनीया:। तथाहि उच्यते —

माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातास्य कारिनी।

दण्डनीया तदर्धस्तु गौ स्तदर्धमजाविकाम्।।

अपराधातिशयेन क्वचिद् दण्डद्वैगुण्यम् आह — यदि पशव: परक्षेत्रे शस्यं भक्षयित्वा तत्रैव अनिवारिता: सेवते तदा यथोक्ताद् दण्डाद् द्विगुनो दमो दन्तो वेदितव्य:। सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वा उपविष्टानां यथोक्तदण्डात् चतुर्गुणं दण्डो वेदितव्य:। सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वा उपविष्टानां यथोक्तदण्डात् चतुर्गुणं दण्डो वेदितव्य: वसतां द्विगुण: प्रोक्त: सवत्सानां चतुर्गुण: इति वचनात्।

इदानीं क्षेत्रविशेषे अपवादमाह —

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषा न विद्यते।

अकामत: कामचारे चौरवद्दन्तमर्हति।।

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह —

महोक्षोत्सृष्टपशव: सूतिकागन्तुकादय:।

पालो मेषां न ते मोच्या दैवराज परिप्लुता:।।

इदानीं गोपालकानां दण्डविधानम् उच्यते —

यथर्पितान् पशून् गोप: सायं प्रत्यर्पयेत्तथा।

प्रमाद मृत नष्टांश्च प्रदाप्य: कृतवेतन:।।

पालदोष विनाशेतु पाले दण्डो विधीयते।

अर्धत्रयोदशपण: स्वामिनो द्रव्यमेव च।।''

10.3.14 क्रीतानुशय प्रकरणम्

अथ क्रीतानुशय: कथ्यते। तत् स्वरूपकं च नारदेनोक्तम् (९/१) क्रीत्वा मूल्येन य: पण्यं क्रेता न वहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते। तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन् त्रवाह्नि तद विकृतं प्रत्यर्पणीयम् इति तेनैवोक्तम् (९/२) क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दु:क्रीतं मन्यते क्रयी इति।

इदानीं वीजादिक्रये प्रत्यर्पणविधि: उच्यते —

दशैक पञ्चसप्ताह मासत्र्यहार्धमासिकम्।

वीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्।।

दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गे स्वर्णादेरपि परीक्षणमाह —

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलंशते।

अष्टौ त्रपुनि सीसे च ताम्रे पञ्चदशायसि।।

क्वचित् कम्वलादौ वृद्धिमाह —

शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके।

मध्ये पञ्चपलावृद्धि: सूक्ष्मेतु त्रिपला मता।।

द्रव्यान्तरे विशेषमाह —

कर्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भाग: क्षयो मत:।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वाल्कलेषु च।।

द्रव्यानन्त्यात् प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धि प्रतिपादनाशक्ते: सामान्येन ह्रासवृद्धि ज्ञानोपायम् आह —

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम्।

द्रव्यानां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दाप्या असंशयम्।।

10.3.15 वेतनादानप्रकरणम्

सम्प्रति वेतनस्यानपाकर्मास्यं व्यवहारपं प्रस्तुते। गृहीतं वेतनं ये नासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुनां भूतिं स्वामिने दद्यात्। यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा सम्यं यावद् वेतनम् अभ्युपगतं तावद् दाप्यो न द्विगुणम्। तथाहि उच्यते —

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्।

अगृहीते समं दाप्यो भृतै रक्ष्यउपस्करः।

भृतिम् अपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तत् प्रत्याह —

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता।।

इदानीम् अनाज्ञप्तकारिणं प्रत्याह —

देशंकालं च योऽतीयाल्लाभंकुर्याच्च येऽन्यथा।

तत्रस्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयंकृतेऽधिके।।

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वृतिदान भृकारम् आह —

यो यावत् कुरुते कर्म तावत् तस्य तु वेतनम्।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद् यथाश्रुतम्।।

आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह —

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः।

प्रस्थान विघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्।।

यदि कोऽपि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजति तस्य दण्डविधनं आह —

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन्।

भृतिमर्धपथे सर्वं प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च।।

10.3.16 वाक्पारुष्यप्रकरणम्

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तुते। तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन (१५/१) —

देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्।

यद्वचः प्रतिकुलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते।।

इदानीं निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डम् आह —

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रै र्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिनाम्।

क्षेपं करोति चेद् दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान्।।

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह —

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वातवेहि ह।

पशन्तं दापयेद्राज्य पञ्चविंशतिकं दमम्।।

एवं समान गुणेषु वर्णिषु दण्डम् अभिधये विषम गुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह —

अर्धोऽधमेषु द्विगुणं परस्त्रीषूत्तमेषु च।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्यन्तराधरै।।

इदानीं प्रतिलोमक्रमेण दण्डमाह —

''प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुण त्रिगुणा दमाः।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः।।''

इदानीम् वाह्वादीनां छेदने दण्डविधानमाह —

वाहुग्रीवानेत्रसकिथविनाशे वाचिके दमः।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु।।

तीव्राक्रोशे दण्डमाह —

पतनीयकृते क्षेपे दण्ड्ये मध्यमसाहसः।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्।।

किञ्च, त्रैविद्याः वेदत्रयसम्पन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः। ये पुनः ब्राह्मणमूर्धावसिक्तादिजातीनां पूगाःसङ्घस्तेषाक्षेपे मध्यमसाहसदण्डः। ग्रामदेशयोः प्रत्येकम् आक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः।

10.3.17 दण्डपारुष्य-प्रकरणम्

सम्प्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तुयते। तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् —

परगात्रेष्वभिद्रोहे हस्तपादायुधादिभिः।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते।।

एवम्भृतदण्ड पारुष्यनिर्णय पूर्वकत्वाद् दण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसन्देहे निर्णयहेतु-माह —

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्ति भिश्चागमेन च।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूट चिह्नकृतो भयात्।।

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह —

भस्मपङ्कारजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्युत स्पर्शने द्विगुणस्ततः।।

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम्।।

इदानीं पादकेशवस्त्रकराणाम् अन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुञ्चति झटिति आकर्षयति असौ दशपनान् दण्डयः पीड़ा च कर्षश्च अंशुकेनावेष्टश्च पाद्यध्यासश्च पीड़ाकर्षांशुकावेष्ट पादाध्यासं तस्मिन् समुच्चिते शतं दण्डः। तथाहि उच्यते —

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश।

पीड़ाकर्षांशुकावेष्टपाद्याध्यासे शतं दमः।।

यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताड़नं काष्ठलोष्ठादिभिः करोति असौ द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यः।

इदानीं वृक्षच्छेदनस्य दण्डमाह —

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे।

उपजीव्यद्रुमानां च विंशतेर्द्विगुणो दमः।।

वृक्षविशेषणं प्रत्याह — चैत्यादिषुजातानां वृक्षाणां शाखाछेदनादिषु पूर्वोक्ताद् दण्डाद् द्विगुणः। विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः।

इदानीं गुल्मादीन् प्रत्याह —

गुल्मागुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम्।

पूर्वस्मृतदर्धदण्डः स्थानेषुक्तेषु कर्त्तने।।

10.4 अभिलेखा:

10.4.1.1 अशोकस्य प्रथम: शिलालेख:

स्थानम् – गिरनार:।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)।

लिपि: - ब्राह्मीलिपि:।

काल: २७०-२३२ इ.पू.

विषय: - अहिंसा।

मूलपाठ: -

१. इयं धम्म-लिपी देवानंप्रियेन

२. प्रियदसिना राञा लेखापिता। (।) इदा न किं

३. चि चीवं आरभित्पा प्रजूहितव्यं (।)

४. न च समाजो कतव्यो (।) बहुकं हि दोसं

५. समाजम्हि पसति देवानंप्रियो प्रियदसि राजा (।)

६. अस्ति पि तु एकचा सामाजो साधुमाता दवानं

७. प्रियस प्रियदसिनो राञो (।) पुरा महानसम्हि

८. देवानंप्रियम प्रियदसिनो राञो अनुदिवसं ब

९. हूनि प्राण-सत-सहस्रानि आरभिसु सूपाथाय (।)

१०. से अज यदा अयं धम्मलिपी लिखिता ती एव प्रा

११. णा आरभरे सूपाथाय द्वो मोरा एको लिखिता ती एव प्रा

१२. मगो न धूवो (।) एते पित्री प्राणा पछा न आरभिसरे (।।)

संस्कृतानुवाद: इयं धर्मलिपि: देवानांप्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा लेखिता। इह न कश्चित् जीव: आलभ्य प्रहोतव्य:। न च समाज: कर्तव्य:। बहुकं हि दोषं समाजे देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा पश्यति। सन्ति अपि या एकत्या: समाजा: साधुमाता: देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिन: राज्ञ:। पुरा महानसे देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिन: राज्ञ: अनुदिवसं बहुनि प्राणशतसहस्रानि आलभ्यन्त सूपार्थाय। तत् अद्य यदा इयं धर्मलिपि: लिखिता, त्रय: एव प्राणा: आलभ्यन्ते सूपार्थाय – द्वौ मयुरौ, एक: मग:। सोऽपि मग: न ध्रुव:। एतेऽपि त्रय: प्राणा: पश्चात् न आलप्स्यन्ते।

10.4.1.2 अशोकस्य द्वितीय: शिलालेख:

स्थानम् – गिरनार: ।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: –ब्राह्मीलिपि:।

काल: – 258 ई.पु.

विषय: – राज्यविस्तार: जनकल्याणं च।

मूलपाठ: –

१. सर्वत विजितम्हि देवानंप्रियय पियदसिनो राञो

२. एवमपि प्रचंतेषु यथा चोडा पाडा सतियपुतो केतलपुतो आ तंब –

३. पंणी अंतियको योनराजा ये वा पि तस अंतियकस सामीप-

४. राजानो सर्वत्र देवानंप्रियस प्रियदसिनो राञो द्वे चिकीछा कता –

५. मनुसचिकछा च चसुचिकीछा च (।) ओसुढानि च यानि मनुसोपगानि च

६. पसोपगानि च यत नास्ति सर्वत्र हारापितानि च रोपापितानि च।

७. मूलानि च फलानि च यत नास्ति सर्वत्र राहापितानि च रोपापितानि च।

८. पंथेसू कूपा च खापिता व्रछा च रोपापितपरिभोगाय पसु-मनुसानं (।।)

संस्कृतानुवाद: - सर्वत्र विजिते देवानांप्रियस्य प्रियदर्शन: राज्ञ: ये चात्ता यथा चोडा: पाण्डया: सत्यपुत्र: केरल पुत्रस्ताम्रपर्णी अन्तियोको नाम योनराजो ये चान्यो तस्यान्ति योकस्य सामान्ता राजन: सर्वत्र देवनांप्रियस्य प्रियदर्शिना राज्ञो द्वे चिकित्से कृते मनुष्यचिकित्सा च पशुचिकित्सा। औषधानि मनुषोपगानि च पशुपगानि च यत्र सन्ति सर्वत्र हारितानि च रोपितानि च। एवमेव मूलानि च फलानि च यत्र यत्र न सन्ति सर्वत्र हारितानि च रोपितानि च। मार्गेषु वृक्षा रोपिता उदपानादि च खानितानि परिभोगाय पशु-मानुषाणाम्।

10.4.1.3 अशोकस्य तृतीय: शिलालेख:

स्थानम् – गिरनार:।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)।

लिपि: – ब्राह्मीलिपि:।

काल: – २५७ इ.पू.

विषय: – धर्मप्रचार:, अहिंसा, जनकल्याणं, दानं, समाजसेवा, मितव्ययिता च।

मुलपाठ: -

१. देवानंप्रियो पियदसि राजा एवं आह (।) द्वादस- वासभिसितेन मया इदं आञपितं। (।)

२. सर्वत विजते मम युता राजूके च प्रादेसिके, च पंचसु पंससु वासेसु अनुसं –

३. यनं नियातु एतायेव अथाय इमाय धंमानुस्टिय यथाअञा

४. य पि कंमाय (।) साधु मातरि च पितरि च सुस्रूसा मितासंस्तुतञतीनं बाह्मण-

५. समणानं साधु दानं प्राणानं साधु अनारम्भो अपव्ययता अप भांडता साधु (।)

६. परिसा पि युते आञपयिसति गणनायं हेतुतो च व्यंजनतो च (।।)

संस्कृतानुवाद:– देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा एवमाह। द्वादशवर्षाभिषिक्तेन मया इदमाज्ञप्तम्। सर्वत्र विजिते मम युत्का: राजुका: प्रादेशिकाश्च पञ्चसु वर्षेषु अनुसंयानाय निर्यान्तु, एतस्मै अर्थाय अस्यै धर्मानुशास्तये यथा अन्यस्मा अपि कर्मणे। साधु: मातुपित्रयो: शुश्रूषा। मित्रसंस्तुतज्ञातीनां च ब्राह्मण श्रमणानां च साधु दानम्। प्राणानाम् अनालम्भ: साधु। अपव्ययता अल्पभाण्डता साधु। परिषदोऽपि च युक्तान् आज्ञापयिष्यन्ति हेतुतश्च व्यञ्जनतश्च।

10.4.1.4 अशोकस्य चतुर्थः शिलालेखः

स्थानम् — गिरनारः ।

भाषा — प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः —ब्राह्मीलिपिः।

कालः २५७ ई.पु.

विषयः — धर्मोपदेशः, महिमा, जनकल्याणं च।

मूलपाठः -

१. अतिकातं अंतरं बहुनि वास-सतानि वढितो एव प्राणरंभो विहिंसा च भूतान ज्ञातीसु

२. असंप्रतिपती ब्राह्मण-स्रमणानं असंप्रतिपती (।) त अ देवानंप्रियस प्रियदसिनो राञो

३. धंम-चरणेनभेरी घोसो अद्दो धंम-घोसो (।) विमान-दंसणा च हस्सि-दसणा च

४. अगि-संधानि च अञानि च दिव्यानि रूपानि दसयित्या जनं। यारिसे बहुहि वाससतेहि

५. न भूतपूवे तारिसे अज वढिते देवानंप्रियस प्रियदसिनो राञो धंमानुसस्टिया अनारं-

६. भो प्राणानं अविहीसा भूतानं ञातिनं संपटिपती ब्रह्मण-समणानं संपटिपती मातरि पितरि

७. सस्रुसा थैर-सुस्रुसा (।) एस अञे च बहुबिधे धंचरणे वढिते (।)

८. प्रियदसि थैर-सुस्रुसा (।) एस अञे च बहुबिधे धंमचरणे वढिते (।)

८. प्रियदसि राजा धंमचरणं इदं (।) पुत्रा च पोत्रा च प्रपोत्रा च देवानंप्रियस प्रियदसिनो राञो

९. प्रवधयिसंति इदं धंमचरणं आव सवटकया धंमम्हि सीलम्हि तिस्टंतो धंमं अनुसासिसंति। (।)

१०. एस हि सेस्टे कंमे य धंमानुसासनं (।) धंमाचरणे पि न भवति असीठुस (।) त इमम्हि अथम्हि

११. वधी च अहीनी च साधु (।) एताय अथाय इदं लेकापितं इमस अथस वधि युजंतु हीनि च

१२. लोचेव्या (।) द्वादसवासाभिसितेन देवानंप्रियेन प्रिय-दसिना राञा इदं लेखापितं (।।)

संस्कृतानुवाद: – अतिक्रान्तमन्तरं बहुनि वर्षशतानि बर्धित: एव प्राणालम्भो विहिंसा च भूतानां ज्ञातीनाम् असम्प्रतिपत्ति: ब्राह्मणश्रमणानामसम्प्रतिपत्ति:। तदद्य देवानां प्रियस्य प्रियदर्शिनो राज्ञो धर्माचरणेन भेरीघोषोऽथो धर्मघोषो विमानदर्शनानि हस्तिनोऽग्निस्कन्धा अन्यानि च दिव्यानि रूपाणि दर्शयितुं जनस्य। यादृशं बहुभिर्वर्षशतैर्न भूतपुर्वं तादृशमद्य वर्धितो देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिनो राज्ञो धर्मानुशिष्टया अनालंभ: प्राणानामविहिंसा भूतानां ज्ञातिषु सम्प्रतिपत्तिब्रह्मण-श्रमणानां सम्प्रतिपत्तिर्मातापित्रो: शुश्रुषा एतच्चान्यच्च बहुविधं धर्माचरणं वर्धितम्। प्रियदर्शी राजेदं धर्माचरणम्। पुत्राश्च नप्ताश्च प्रनप्ताश्च देवानां प्रियस्य प्रियदर्शिनो राज्ञ: प्रवर्धमनुशासिष्यन्ति। एतद्धि श्रेष्टं कर्म यद् धर्मानुशासनं धर्माचरणमपि न भवत्यशीलस्य। तदस्यार्थस्य वृद्धिं युञ्जन्तु हानिं आलोचयन्तु। द्वादशावर्षाभिषिक्तेन देवानां प्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा लेखितम्।

10.4.1.5 अशोकस्य पञ्चम: शिलेलख:

स्थानम् – मानसेहरा ।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: –खरोष्ठी

काल: – २५७ ई.पु.

विषय: – राज्यविस्तार: जनकल्याणं च।

मुलपाठ: -

१. देवानंप्रियेन प्रियदसि रज एवं अह (।) कलणं दुकरं (।) ये अदिकरे कयणस से दुकरं करोति (।) तं मय बहु कयणे कटे (।) तं म्ा पुत्र च

२. न तरे च परं च तेन अपतिये मे अवकपं तथ अनुवटिशति से सुकट कसति (।) ये चु देश पि हयेशति से दुकट कसति।

३. पये हि नम सुपदरे व (।) से अतिक्रंत अंतरं न भूतप्रुव ध्रममहमत्र नम (।) से सव्र पषडेष-

४. वपुट ध्रमधिस्टानाय च धमवध्रिय हिदसुखये च ध्रमयुत योन-कंबोज-गधरन रठिकापितिनिकन ये व पि अञे अपरत (।) भटमये–

५. षु ब्रमणिभ्येषु अनथेषु-बुध्रेषू हिद-सुखये ध्रमयुत-अपलिबोधये व्यापता ते (।) बधन-वधस पटिविधनये अपलिबोधसे मोक्षये च इयं

६. अुबध प्रजव ति व महठ्ठके ति वियप्रट ते हिदं बरिहेषु च नगरेषु स्त्रव्रेषु ओरोधनेषु भतन च स्पसुन च

७. येव पि यञे अतिके सव्रत्र वियपट (।) ए इयं ध्रमनिशितो ति व ध्रमधिथने ति व दनसंयुते ति व सव्रत्र विजितसि मा् ध्रमयुतसि विपुट ते

८. ध्रममहत्र (।) एतये अथ्रये अयि ध्रमदिपि लिखित चिरठितिक होतु तथ च मे प्रज अनुवटतु (।।)

संस्कृतानुवाद: – देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा एवं आह। कल्याणं दुष्करं। यो यदि कर्यात् कल्याणस्य स दुष्करं करोति। तस्माद् मया बहु कल्याणं कृतं तन्मम पुत्राश्च नप्तारश्च परं च तानि हि यान्यपत्यानि मे यावत्कल्पं तथा अनुवर्तिष्यन्ते तत्सुकृतं करिष्यन्ति। य: तु अत्र देशमपि हापयिष्यति सख्कृतं करिष्यति। पापं ह नाम सुप्रचारम्। तद् अतिक्रान्तम् अन्तरं न भूतपूर्वा: धर्ममहामात्रा: नाम। त्रयोदश वर्षाभिषिक्तेन मया धर्ममहामात्रा: कृता:। ते सर्वेषु पार्षदेषु व्यापृता: धर्माधिष्टानाय मया धर्ममहामात्रा: कृता:। ते सर्वेषु पार्षदेषु व्यापृता: धर्माधिष्टानाय च धर्मवृद्धये हितसुखाय च धर्मयुक्तस्य यवन-कम्बोज-गान्धरणां राष्ट्रिक पिटनिकानाम्, ये वापि अन्ये अपरा: ते। भटमयेषु ब्राह्मणेभ्येषु अनाथेषु वृद्धेषु हित-सुखाय धर्मयुक्तास्य अरपिबाधाय व्यापृता: ते बन्धनवधस्य प्रतिदानाय अपरिबाधाय मोक्षाय च। एवं अनुबन्धं प्रजावन्त इति वा कृताधिकारा इति वा महान्त इति वा व्यापता:। त इह बाह्योषु चनगरेषु सर्वेषु अवरोधनेषु भ्रातृणां स्वसृणां च ये वापि अन्ये ज्ञातिषु सर्वत्र व्यापृता:। एवं धर्मनिशिचता इति वा दानसंयुक्ता इति वा सर्वत्र विजिते मम धर्मयुत्कव्यापृतास्ते धर्ममहामात्रा:। एतस्मै अर्थाय इयम् धर्मलिपि: लेखिता चिरस्थितिका भवतु। तथा च मे प्रजा अनुवर्तन्ताम्।

10.4.1.6 अशोकस्य षष्ठ: शिलेलख:

स्थानम् – गिरनार: ।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: –ब्राह्मीलिपि:।

काल: – २७०-२३२ ई.पु.

विषय: – राज्यं प्रति अशोकम्य राज्यकर्तव्यानम्।

मुलपाठः -

१. देवानंपियो पियदसि राज्ञा एवं आह (।) अतिक्रातं अंतरं

२. न भूतप्रुव स वे काले अथकंमे व पटिवेदना वा (।) त मया एवं कतं (।)

३. सवे काले भूंजमानस मे ओरोधनम्हि गभागारम्हि वचमहिच

४. विनीतम्हि च उदानेसु च सर्वत्र पटिवेदका स्टिता अथे मेजनम

५. पटिवेदेथ इति (।) सर्वत्र जनस अथे करोमि (।) य किंचि मुखातो

६. आञपयामि स्वयं दापकं वा स्त्रावापकं वा य पुन महामात्रेसु

७. आचायिके अरोपितं भवति ताय अथाय विवादो निझती व संतो परिमायं

८. आनंतरं पटिवेदेत मे सर्वत्र सर्वे काले (।) एवं मया आञपितं (।) नास्ति हि मे तोसो

९. उस्टानम्हि अथ-संतीरणाय व (।) मतव्य-मते हि मे सर्वलोकहितं (।)

१०. तस च पुन एस मूले उस्टानं च अथसंतीरणाच (।) नास्ति हि कंमतरं-

११. सर्वलोकहितत्पा (।) य च किंति पराक्रमामि अहं किंति भूतानं आनंणं गछेयं (।)

१२. इध च नानि सुखापयामि परत्रा च स्वगं आरोधेयंतु (।) त एताय अथाय

१३. अयं धंमलिपी लेखापिता किंति चिरं तिष्टेय इति तथा च मे पुत्रा पोता च प्रापोत्रा च

१४. अनुवतरां सवलोकहिताय (।) दुकरं तु इदं अञत्र अगेन पराक्रमेन(।।)

संस्कृतानुवाद – देवानां प्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। अतिक्रान्तम् अनन्तरं न भूतपूर्वे सर्वे कालमर्थकर्म वा प्रतिवेदना वा। तन्मया एवं कृतं सर्वकालम् अदतो मे अवरोधने गर्भगारे वर्चसि विनीते उद्याने सर्वत्र प्रतिवेदकाऽर्थे जनस्य प्रतिवेदयन्तु मे। सर्वत्र जनस्य अर्थे करिष्यामि अहम्। यद्यापि च किञ्चित् मुखतः आज्ञापयाम्यहं दायकं वा श्रावकं वा यद्वा पुनर्महामत्रैः आत्ययिके आज्ञापितं भवति तस्मै अर्थाय विवादे निर्ध्यातौ वा सत्यां परिषदा आनन्तर्येण प्रतिवेदयितव्यं मे सर्वत्र सर्वकालम्। एवमाज्ञापितं मया। नास्ति हि मे तोषो वा उत्थानाय अर्थसंतरणाय च। कर्तव्यं मतं हि मे सर्वलोकहितम्। तस्य पुनरेतन्मूलम् उत्थानम् अर्थसंतरणं च। नास्ति हि कर्मान्तरं सर्वलोकहितेन। यत्

किञ्चित् पराक्रमेहं, किमित? भूतानाम् आनर्ण्यमेयाम् इह च कांश्चित् सुखयामि परत्र च स्वर्गम् आराधयितुम् तदेतस्मा अर्थायेयं धर्मलिपिलेखिता चिरस्थितका भवतु। तथा च मे पुत्राः पौत्राः प्रपौत्राश्च सर्वलोकहिताय अनुसरेयुः। दुष्करं चेदमन्यत्र पराक्रमेन विना।

10.4.1.7 अशोकस्य सप्तमः शिलेलखः

स्थानम् — शाहबाजगढी ।

भाषा — प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः – खरोष्ठी

कालः – २७०-२३२ ई.पु.

विषयः – सामाजिक-धार्मिक-समरसता।

मुलपाठः -

१. देवनंप्रियो (द्र) शि रज सवत्र इच्छति सव्र -

२. प्रषंड वसेयु (।) सवे हि ते सयमे भवशुधि च इछंति

३. ञनो चु उचवुच-छंदो उचवुच-रगो (।) ते सव्रं एकदेशं व

४. शुधि किट्रञत द्रिढ-भतित निचे पढ़ं (।।)

संस्कृतानुवादः– देवानांप्रियः प्रियदर्शी सर्वत्र इच्छति सर्वे पाषण्डाः वसेयुः। सर्वे ते संयमं च भावशुद्धिं च इच्छन्ति। जनः तु उच्चावचछन्दः उच्चावचारागः ते सर्वं वा कांक्षन्ति एकदेशं वा करिष्यन्ति। विपुलं तु अपि दानं यस्य नास्ति संयमः भावशुद्धिः वा कृतज्ञता वा वाढम्।

10.4.1.8 अशोकस्य अष्टम: शिलेलख:

स्थानम् — शाहबाजगढी ।

भाषा — प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: – ब्राह्मीलिपि:

काल: – २६० ई.पु.

विषय: – धर्मनिष्टसामाजिकता।

मुलपाठ: -

१. अतिकातं अंतरं राजानो विहारयातां ञयासु (।) एत मगव्या अञानि च एतारिसानि

२. अभीरमकानि अहुंसु (।) सो देवानंपियो पियदसि राजा दसवसभिसितो संतो अयाय संबोधि (।)

३. तेनेसा धंमयाता (।) एतयं होति बाह्मण-समणानं दसणे च दाने च थैरानं दसणे च

४. हिरंणपटिविधानो वा जानपदस च जनस दस्पनं धंमा-नुसस्टी च धंमपिरिपुछा च

५. तदोपया (।) एसा भुयरति भवति देवानंपियस प्रियदसिनो राञो भागे अंञे(।।)

संस्कृतानुवाद: – अतिक्रान्तमन्तरं राजान: विहारयात्राम् ...। अत्र मगया अन्यानि च एतादृशानि अभिरामाणि अभूवत्। तत् देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा दशवर्षाभिषिक्त: सन् इयाय सम्बोधिम्। तेन एषा धर्मयात्रा। तत्र इदं भवति ब्राह्मणश्रमणानां दर्शनं च दानं च स्थविराणां दर्शनं च। हिरण्यप्रतिविधानं च जानपदस्य च जनस्य दर्शनं धर्मानुशिष्टि: च धम७परिपृच्छा च। तदुपेया। एषा भूया रति: भवति देवानां प्रियस्य प्रियदर्शन: राज्ञ: भाग: अन्य:।

10.4.1.9 अशोकस्य नवम: शिलेलख:

(Ninth Rock Edict o Ashoka)

स्थानम् — मानसेहरा ।

भाषा — प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: – खरोष्ठी

काल: – २७०-२३२ ई.पु.

विषय: – धर्ममङ्गलं धर्मदानं धर्मानुग्रहश्च।

मुलपाठ: -

१. देवानंपियो प्रियदसि राजा एवं आह (।) अस्ति जनो उचाववं मंगलं करोते आबाधेसु वा

२. आवाहवीवाहेसु वा पुत्रवाभेसु वा प्रवासंगिहवा एदम्हि च जनो उचावचं मंगलं करोते (।)

३. एत तु महिडायो बहुकं च बहुवधं च छुदं च निरथं च मंगलं करोति (।) त कतव्यमेवतु मंगल (।) असफलं तु खो

४. एतरिंस मंगलं (।) अयं तु महाफले मंगले च धंममंगले ततेत दासमतकम्हि सम्यप्रतिपती गुरुनं अपचिति साधु

५. पाणेसु सयमो साधु बम्हणसमणानं साधु दानं एतं च अञ च एतारिसं धंममंगलं नाम (।) तवतत्यं पिता व

६. पुतेन वा मात्रा वा स्वामिकेन वा इदं साधु इदं कतव्य मङ्गलं आवतस अथस निष्टानाय।

७. साधु दन इति (।) न तु एतरिसं अस्तादानं व अनगहो व यारिसं धंमदान व धमनुगहोव (।) त तु खो मित्रेनव सुहृदयेन वा अतिकेन व सहायन व ओवादितत्यं तम्हि पकरणे इदं कचं इदं साथु इति इमिना सक

८. स्वगं अराधेतु इति (।) कि च इमिना कतव्यतरं यथा स्वगारधी (।)

संस्कृतानुवाद: – देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा एवमाह। अस्ति जन: उच्चावच: मङ्गल करोति। आबाधे आवाहे विवाहे वा पुत्रलाभे वा प्रवासे वा एतिस्मन् च अन्यस्मिन् च जनं उच्चावचं मङ्गलं करोति। अत्र तु महिला: बहुकं च बहुविधं च क्षुद्रकं च निरर्थकं च मङ्गलं कुर्वन्ति। तत् कर्तव्यं तु मङ्गलम्। अल्पफलं तु खलु एतादृशं मङ्गलं। इदं तु महाफलं मङ्गलं यत्र धर्ममङ्गलम्। तत् इदं दास भर्तृकेषु सम्प्रतिपत्ति: गुरुणां अपचिति: साधु प्राणेसु संयम: साधु ब्राह्मणश्रमणेभ्य: साधु दानम्। एतत् च अन्यत् च एतादृशं धर्ममङ्गलं नाम। तत् वक्तव्यं पित्रा वा पुत्रेण वा

भ्रात्रा वा स्वामिकेन वा इदं साधु इदं कर्तव्यं मङ्गलं यावत् तस्य अर्थस्य निष्ठानाय। अस्ति च अपि उक्तं साधुदानम् इति। न तु एतादृशं अस्ति दानं वा अनुग्रहो वा यादृशं धर्मदानं वा धर्मानुग्रहो वा। तत् तु खलु मित्रेण व सुहृदयेन वा स्वर्गम् आराधयितुमिति, किञ्च अनेन कर्त्तव्यतरं यथा स्वर्गलब्धिः।

10.4.1.10 अशोकस्य दशमः शिलेलखः

स्थानम् — गिरनारः

भाषा — प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २७०-२३२ ई.पु.

विषयः – धर्माचरणम्

मुलपाठः -

१. देवानंप्रियो प्रियदसि राजा यसो व कीति व न महाथावहा मञते अञत तदात्पनो दिधाय च मे जनो

२. धंमसुस्रुं सा सस्रुसता धमंवुतं च अनुविधियतां एतकाय देवानंपियो पियदसि राजा यसो व किति व इच्छति

३. यं तु किचि परिकामते देवानं प्रियदसि राजा त सवं पारत्रिकाय किंति सकले अपपरिस्रवे अस एस तु परिसवे य अपुंञं (।)

४. दुकरं तु खो छुदकेन व जनेन उसटेन व अत्र अगेन पराक्रमेन सवं परिचजिप्पा एत तु खो उसटेन दुकरं (।।)

संस्कृतानुवादः– देवानाप्रियः प्रियदर्शी राजा यशः वा कीर्ति वा न महार्थावतां मन्यते अन्यत्र तदान्तनः दीर्घाय च मे जनः धर्मशुश्रुषा शुश्रुषतां धर्मोक्तिं च अनुविधीयताम्। एतस्मै देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा यशः वा कीर्ति वा इच्छति यत् च किञ्चित् प्रक्रमते देवानां प्रियदर्शी राजा तत् सर्वं पारत्रिकाय किमिति ? सकलः तु खलु अल्परिस्रव स्यात्। एषः तु परिस्रवः यत् अपुण्यम्। दुष्करं तु खलु एतत् क्षुद्रकेण वा जनेन उच्छितेन वा अन्यत्र अग्रयात् पराक्रमात् सर्वं परित्यज्य। एतत् खलु उच्छितेन कुष्करम्।

10.4.1.11 अशोकस्य एकादशः शिलेलखः

स्थानम् – काल्सी, देरादुनः

भाषा – प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः – खरोष्ठीः।

कालः – २७०-२३२ ई.पु.

विषयः – धर्मदानं तस्य व्याख्या च।

मुलपाठः -

१. देवानंप्रियो पियदसि राजा एवं आह नास्ति एतारिसं दानं यारिसि धंमदानं धंमसंस्तवो वा संविभागो वा धंमसंबंधो व (।)

२. तत इदं भवति दास भतकम्हि सम्यप्रतिपती मातरि पितरा साधुं सुस्रुसा मितसस्तुतजातिकानं बाम्हणस्रमणानं साधु दानं

३. पाषानं अनारसो साध एत वतप्यं पिता व पुत्रेन व भाता व मितस्तुत-ञातिकेन च आव परिवेसियहि इदसाधु इद कतव्यं (।)

४. सो तथा कुरु श्लोकचस आरधो होति परत च अनंतं पुइञं भवति तेनं धंमदानेन

संस्कृतानुवादः– देवानांप्रिय प्रियदर्शी राजा एवम् आह। नास्ति एतादृशं दानं यादृशं धर्मसंस्तवः वा धर्म-संविभागः वा धर्मसम्बन्धः वा। तत् इदं भवति दासभर्तृकेषु संप्रकेषु संप्रतिपत्तिः मातरि पितरि साधु शुश्रुषा मित्रसंस्तुत-ज्ञातिकेभ्यः ब्राह्मण-श्रमणेभ्यः साधु दानं, प्राणानं अनालम्भः साधु। एतत् वक्तव्यं पित्रा वा पुत्रेण वा भ्रात्रा वा मित्रसंतुतज्ञानतिकैः वा यावत् प्रतिवेश्यैः इदं साधु इदं कर्तव्यम्। स तथा कुर्वन् इहलोकः आलब्धः भवति परत्र च अनन्तं पुण्यं भवति तेन धर्मदानेन।

10.4.1.12 अशोकस्य द्वादशः शिलेलखः

स्थानम् – गोरनारः।

भाषा – प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २७०-२३२ ई.पु.

विषयः – धार्मिक-समरसता।

मुलपाठः -

१. देवनंप्रियो प्रियद्रशि रञ सव–प्रषंडनि प्रव्रजितनि ग्रहथनि च पुजेति दनेन विविधये च पुजये (।) नो चु तथ दन व पुज व

२. देवनंप्रियो मञति यथ किति सठ्ठवढि सिय सव्र-प्रषंडनं (।) सठ्ठवढि तु बहुविध (।) तस तु इयो मुठ्ठ यं वचोगुति (।)

३. किति अत-प्रषंडपुज व परपषंड-गरहन व नो सियअपकरणसि लहुक व सिय तसि तसि प्रकरणे (।) पुजेतविय व चु परप्रषं –

४. ड तेन तेन अकरेन (।) एवं करतं अत-प्रषंडं वढेति परप्रषडंस पि च उपकरोति (।) तद अञथ करमिनो अत-प्रषंड

५. क्षणाति पर-प्रषंडस च पि अपकरोति (।) यो हि कोचटि आत्पप्रषंडं पुजेति परप्रषंडं गरहति सवं आत्पप्रषं-भतिया व किति

६. आत्पप्रषंडं दिपयेमिति सो च पुन तथ करंतं बढतरं उपहंति अतप्रषडं (।) सो सयमो एव सधु (।) किति अञमञस ध्रमो

७. श्रुणेयु च सुश्रुषेयु च ति (।) एवं हि देवनंप्रियस इछा किति सव्र प्रषंड बहुश्रुत च कलाणगम च सियसु (।) ये च तत्र

८. प्रसनं तेषं वतवो देवनंप्रियो न तथ दनं व पुज व मञति यथ कितिसल-वढि सियति सव्रप्रषडनं (।) बहुक च एताय अथा

९. व्यपता धमहमत्र इस्त्रिधियक्ष-महमत्र व्रचभूमिक अञे च निकये (।) इमं च एतिस फल य आत्पषंडवढि च होति ध्रमस च दिपन (।।)

संस्कृतानुवाद: – देवानां प्रिय:क्रियदर्शी राजा सर्वान् पाषण्डान् प्रव्रजितान् गृहस्थाश्च पूजयति दानेन विविधया च पूजया। न तु तथा दानं वा पूजां वा देवानां प्रियो मन्यते यथा किमिति। सारवृद्धि: स्यादिति सर्वपाषण्डानाम्। सारबद्धिना बहुविधा। सत्यं तु इदं मूलं यद् वचोगुप्ति: किमिति? तथा आथ्मपाषण्डे पूजा व परपाषण्डगर्हा च न स्यात् अप्रककरणे लघुता वा स्यात्। तस्मिस्तस्मिन् प्रकरणे पूजयितव्यास्तु पर पाषण्डा: तेन तेनाकारेण। एवं कुर्वन् आत्मपाषण्डान् बाढं वर्धयति परपाषण्डानपि वोपकरोति। यो हि कश्चिद् आत्मपाषण्डान् पूजयति परपाषाण्डान् वा गर्हयति सर्व आत्मपाषण्डभक्तया वा किमिति? आत्पाषाण्डं दीपयेम। स च पुनस्तथा कुर्वन् वाढतरमुपहन्त्यात्मपाषण्डम्। समवाय एव साधु: किमिति अन्यमनसो धर्मं शृणुयुश्चशुश्रुरंश्चेति। एवं हि देदानां प्रियस्येच्छा किमिति? सर्व पाषण्डा बहुश्रुता: कल्याणागमाश्च भवेयुरिति। ये च तत्र प्रसन्नास्तैर्वक्तव्यम्। देवानांप्रयो न तथा दानं वा पूजां वा मन्यते यथा किमिति सारवृद्धि: स्यात् सर्वपाषण्डानामिति। बहुकाश्च एतस्मै अथापि वापता धर्ममहामात्रा: स्त्रयध्यक्षमहामात्रा ब्रात्यभूमिका अन्ये च निकाया:, इदं चैतेषां पदात्मपाषण्डवूधिश्च भवति धर्मस्य च दीपना।

10.4.1.13 अशोकस्य त्रयोदश: शिलेलख:

स्थानम् – शाह्बाजगढी।

भाषा – प्राकृतम् (पालि:)

लिपि: – खरोष्ठी।

काल: – 255 ई.पु.

विषय: – धार्मिक-समरसता। कलिङ्गयुद्धपरिणाम:, मानवता, धार्मिक सद्भावश्च।

मुलपाठ: -

१. अठ-बष-भिसितस देवनप्रियअस प्रियद्रशिस रञो कलिग विजित (।) दिअढमत्रे प्रणशतमहस्रे ये ततो अपवुढे शतसहस्रमत्रे ततर हते बहुतवतके व मुटे (।)

२. ततो पच अधुन लधेषु कलिगेषु तिव्रे ध्रमशिलनं ध्रम-कमत ध्रमनुशास्ति च देवनंप्रियस (।) सो अस्ति अनुसोचनं देवनप्रिअस विजिनिति कलिगनि (।)

३. अविजितं हि विजिनमनो यो तत्र वध व मरणं व अपवहो व जनस तं बढं वेदनियमतं गुरुमतं च देवनंप्रियस (।) इदं पि चु ततो गुरुमततरं देवनंप्रियम् ये तत्र

४. वसित ब्रमण व श्रमण व अंञे व प्रषंड ग्रहथ व येसु विहित एष अग्रभुटिसुश्रुष मतपितुषु सुमुश्र गुरुनं सुश्रुष मित्रसंस्तुतसहय-

५. अतिकेषु दसभटकनं सम्मप्रतिपति द्रिढभतित तेषं तत्र भोति अपग्रथो व वधो व अभिरतन व निक्रमणं ९।) येषं व पि सुविहितनं सि नहो अविप्रहिनो ए तेष मित्रसंस्तुतसहयञतिक वसन

६. प्रपुणति तत्र तं पि तेष वो अपध्रथो भोति प्रतिभगं च एतं सव्रं मनुशनं गुरुमतं च देवनंप्रियस (।) नस्ति च एकतरे पि पषंडस्पि न नम प्रसदो (।) सो यमत्रो जनो तद कलिगे हतो च मुटो च अपवुढच ततो

७. शतभगे व सहस्रभगं व अज गुरुमतं वो देवनंप्रियस (।) यो पि च अपकरेयति क्षमितवियमते व देवनंप्रियस यं शको क्षमनये (।) य पि च अटवि देवनंप्रियस विजिते भोति त पि अनुनेति अपुनिझपेति (।) अनुतपे पि च प्रभवे

८. देवनंप्रियस वुचति तेष किति अवत्रपेयु न व हंञेयसु (।) इछति हि देवनंप्रियो सव्रभुतन अक्षति संयमं सम-चरियं रभसिये (।) एषे च मुखमुते विजये देवनंप्रियस यो ध्रमविजयो। (।) सो चन पुन लधो देवनंप्रियस इह च सर्वेषु च अंतेषू

९. अषपुपि योजनशतेषु यत्र अंतियोको नम योनरज परं च तेन अंतियोकेन चतुरे रजनि तुरमये नम अंतिकिनि नमक नम अलिकसुदरो नम निच चोडपंड अव तंबपंणिय (।) एवमेव हिद रजविषवस्पि योनकंबोयेषु नभक नभितिन

१०. भोज-पितिनिकेषु अंध्रपलिदेषु सवत्र देवनंप्रियस ध्रम-नुशस्ति अनुवटंति (।) यत्र पि देवनंप्रियस दुत न व्रंचति ते पि श्रुतु देवनंप्रियस ध्रमवुटं विधनं ध्रमनुशस्ति ध्रमं अनुविधियंति अनुविधियिशांति च (।) यो च व्ठधे एतेकन भोति सवत्र विजयो सवत्र पुन

११. विजयो प्रतिसो सो (।) लध भोति प्रिति ध्रमविजयस्पि लहुक तु खो स प्रिति (।) परत्रिकमेव महफल मेञति देवनंप्रियो (।) एतये च अठये अयो ध्रमदिपि दिपिस्त। किति पुत्र पापोत्र मे असु नवं विजयं म विजेतविअ मञिषु (।) स्पकस्मि यो विजये क्षंति च व्ठहुदंपत च रोचेतु (।) तं च यो विजयं मञतु

१२. यो ध्रमविजयो (।) सो हिदलोकिको परलोकिको (।) सव्र च निरति भोतु य ध्रमरति (।) य हि हिदलोकिक परलोकिक (।।)

संस्कृतानुवादः– अष्टवर्षाभिषिक्तस्य देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिना राज्ञा कलिङ्गाः विजिताः अध्यर्धमानं प्राणशत-सहस्रं यत्ततोपव्यूढं शतसहस्रमात्रास्तमहता बहुतावत्का व मताः। ततः पश्चात् अधुना लब्धेषु कलिंगेषु तीव्रं धर्मशौलनं धर्मकामता धर्मानुशास्त्रः च देवानां प्रियस्य विजित्य कलिंगान्। अविजिते हि विजीयमाने यदत्र वधो वा मरणं वा अपवहो वा जनस्य। तद्वाढं वेदनीयमतो गुरुमतं च देवानांप्रियस्य। इदमषि च तु ततो गुरुमततरं देवानांप्रियस्य। ये तत्र वसन्ति ब्राह्माणा वा श्रमणा वा अन्ये वा पाषण्डा गृहस्था वा येषु विहितैषा अग्रबुद्धशुश्रूषा मातृपितृशुश्रूया गुरुणां शुश्रुषा मित्रसंस्तुत सहायज्ञातिषु दासभृतकेषु सम्यक्प्रतिपत्तिर्दृढभक्तिता। तेषां तत्र भवति उपघातो वा वधो वा अभिरतानां वा निष्क्रमणम् येषां वापि संविहितानां स्नेहः अविप्रहीन एतेषां मित्रसंस्तुत सहायज्ञातीया व्यसनं प्राप्नुवन्ति तत्सोपि तेषामेव उपधातो भवति। प्रतिभागं चैतत्सर्वे मनुष्याणां गुरुमतं च देवानांप्रियस्य। नास्ति च एकतरे अपि पार्षदे न नाम प्रसादः। तत यन्मात्रः जनः तदा कलिङ्गे हतः च मृतः च अपवाढेः च ततः शतभागो वा सहस्रभागो वा अद्य गुरुमत एव देवानाप्रियस्य। योऽपि च अपकरोति क्षन्तव्य एव मतो देवानां प्रियस्य यः शक्यः क्षमषाय। योपिचाटविकः देवानांप्रियस्य विजितो भवति तमप्यनुनयत्यनुनिध्यायति। अनुतापेऽपि च प्रभावो हि देवानांप्रियः सर्वभूतानामक्षतिं संयमं समचर्या मोदवत्तिम्। एतञ्चमुख्यारत विजये देवानांप्रियस्य यो धर्मविजयः। स च पुनः लब्धो देवनाप्रियस्येह च सर्वेषु चान्तेष्टस्वपि योजन शतेषु यत्र अन्तयोको नाम यवनराजः परं च तस्माद् अन्तियोका चत्वरो राजानस्तुरमयो नाम अन्तिकोनो नाम मगो नाम अलिकसुन्दरो नाम नीचाः चोडाः पाण्ड्याः एवं ताम्रपर्णीयाः। एवमेव इह राज्यविषयेषु यवनकम्ोजेषु नामके नामाप्रान्तेषु भोज पितिनिक्येषु आन्ध्रपुलिन्देषु सर्वत्र देवानां प्रियस्य धर्मानुशिष्टिमनुवर्तते। यत्रापि दूता देवानांप्रियस्य न यान्ति, तत्रापि श्रुत्वा देवानांप्रियस्य धर्मवृन्तं विधानं धर्मानुशिष्टिं धर्ममनुविधत्यनुविधास्यन्ति च। यत्रलब्धं एतावता भवति सर्वत्र विजयः प्रीतिरसः सः। गाढा सा भवति प्रीतिः। पारमार्थिकमेव सहाफलं मन्यते देवानांप्रियः एतस्मै चायं धर्मलिपिः लिखिता। किमिति? पुत्राः प्रपौत्रा मे शृणुयुः नवं विजयं मा विजेतव्यं मन्येरन्। शराकर्षीणो विजये शान्तिं च लघुदण्डतां च रोचयन्ताम्। तमेव च विजयं मन्यन्तां यो धर्मविजयः। स इहलौकिक-पारलौकिकः। सर्वे निरतः भवतु या उद्यमरतिः। सा हि एहलौकिकी पारलौकिकी।

10.4.1.14 अशोकस्य चतुर्दशः शिलेलखः

स्थानम् – गिरनारः।

भाषा – प्राकृतम् (पालिः)

लिपिः – ब्राह्मीलिपि।

कालः – २७०-२३२ ई.पु.

विषयः – धर्मलिपिलेखनप्रयोजनम्।

मुलपाठः -

१. अयं धंमलिपी देवानंप्रियेन प्रियदसिना राञा लेखापिता। अस्ति एव

२. संखितेन अस्ति मझमेन अस्ति विस्ततन (।) न च सवं सवत घटितं (।)

३. महालके हि विजितं बहु च लिखितं लिखापयिसं चेव। अस्ति च एत कं

४. पुन पुन वुतं तस तस अथस माधूरताय (।) किंति जनो तथा पटिपजेथ (।)

५. तत्र एकदा असमातं लिखितं असदेसं व सछायकारणं व

६. अलोचेत्पा लिपिकरापरधेन व (।।)

संस्कृतानुवादः – इदं धर्मलिपिः देवानांप्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा लेखिता। अस्ति एव संक्षिप्तेन अस्ति मध्यमेन अस्ति विस्तारेन। न च सर्वं सर्वत्रं घटितम्। महल्लोकं हि विजितम्। बहु च लिखितं लेखयिष्यामि च नित्यम्। अस्ति च एतत् पुनः पुनः अक्तं तस्य तस्य अर्थस्य माधुर्याय। किमिति? जनः तथा प्रतिपद्येत। अत्र एकदा असमाप्तं लिखितं स्तात् देशं वा संक्षयकारणं वा आलोच्य लिपिकारापराधेन वा।

10.4.1..15 अशोकस्य प्रथमः स्तम्भलेखः

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २४४ ई.पु.

विषयः – धर्मशिक्षा तस्य महिमा च

मुलपाठः -

१. देवानं पिये पियदसि लाज हेवं आहा (।) सडुवीसति-

२. वस अभिसितेन मे इयं धंमलिपि लिखापिता (।)

३. हिदतपालते दुसंपटिपादये अंनत आगया धंमकामताया

४. अगया पलीखाया अगाय सुसूसाया अगेन भयेन

५. अगेन उसाहेना (।) उस चु खो मम अनुसथिया धंमा-

६. पेखा धंकामता चा सुवे वढिता वढीसति चेवा (।)

७. पुलिसा पि च मे उकसा चा गेवया चा मझिमा चा अनुविधीयंती

८. संपटिपादयंति चा अलं चपलं समादपयितवे (।) हेमेवाअंत-

९. महामाता पि (।) एस हि विधि या इयं धंमेन पालना धंमेन विधाने

१०. धंमेन सुखियना धंमेन गोती ति (।)

संस्कृतानुदः – देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। षड्विंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया इयं धर्मलिपिः लेखिता। इहत्यपारत्र्यं दुःसम्प्रातिपाद्यम्, अन्यत्र अग्रययाः धर्मकामतायाः, अग्रयायाः परीक्षायाः अग्रयायाः श्रुश्रुषायाः अग्रयायाः भयात्, अग्रयाया उत्साहात्। एषा तु खलु मम अनुशिष्टिः धर्मपेक्षा धर्मकाता च स्वे स्वे वर्धिता वर्धिष्यते चैव। पुरुषा अपि च मे उत्कृष्टाश्च गम्याश्च मध्यमाश्च अनुविदधति सम्प्रतिपादयन्ति च अलं चपलं एवमादातुम्। एवमेव अन्तमहामात्रा अपि एष हि विधिः, या इयं धर्मेण पालनं धर्मेण विधानं धर्मेण सुखीयनं धमेण गुप्तिः इति।

10.4.1.16 अशोकस्य द्वितीयः स्तम्भलेखः

(Second Rock Edict o Ashoka)

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २४४ ई.पु.

विषयः – धर्मतत्त्वविवेचना।

मुलपाठः - (तस्मित्रेव स्तम्भे प्रथमस्तम्भलेखस्य दशमपंक्त्याऽयं द्वितीयः स्तम्भलेखः प्रारभ्यते)

१०..... देवानंपिये पियदसि लाज

११. हेवं आहा (।) धंमे साधु (।) कियं धंमे ति (।) अपासिनवे बहुकयाने

१२. दया दाने सचे सोचये (।) चखुदानेपि मे बहुविधे दिने। दुपद

१३. चतुपदेसु पखिवालिचलेसु विविधे मे अनुगहे कटे आपान

१४. दाखियाने। अंनानि पि च मे बहूनि कयानानि कठानि (।) एताय मे

१५. अठाये इयं धंमलिपि लिखापिता हेवं अनुपटिपजंतु चिलं-

१६. थितिका च होतू तीति (।) ये च हें संपटिपजीसति से सुकटं कछती ति (।)

संस्कृतानुवादः – देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। धर्मः साधुः। कियान् तु धर्मः इति? अपास्त्रवः, बहुकल्याणम्, दया, दानम्, सत्यम्, शौचम्। चक्षुर्दानमपि मया बहुविधं दत्तम्। द्विपदचतुष्पदेषु पक्षिवारिचरेषु विविधः मया अनुग्रहः कृतः अप्राणदक्षिणम्। अन्यानि अपि च मया बहुनि कल्याणानि कृतानि। एतस्मै मया अर्थाय इयं धर्मलिपिः लेखिता, एवम् अनुप्रतिपद्यन्ताम्, चिरंस्थितका च भवतु इति। यश्च एवं मम्प्रतिपत्स्यते, स सुकृतं करिष्यति इति।

10.4.1.17 अशोकस्य तृतीयः स्तम्भलेखः

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २४४ ई.पु.

विषयः – सम्यक्दृष्टिः आत्मावलोकनम् वा।

मुलपाठः - (तस्मिन्नेव स्तंभे द्वितीयस्तम्भलेखस्य सप्तदशपंक्त्याऽयं तृतीयः स्तम्भलेखः प्रारम्भयते)

१७. देवानं पिये पियसि लाज हेवं अहा (।) कयानं मेव देखति इयं मे

१८. कयाने कटे ति (।) नो मिन पायं देखति इयं मे पापे कटे ति इयं वा असिनवे

१९. नामाति (।) दुपटिवेखे चु खो एसा ९।) हेवं चु खो एस देखिए (।) इमानि

२०. आसिनवगामीनि नाम अथ चंडिये निठुलिये कोधे माने इस्या

२१. कालनेन व हकं मा पलिभसयिसं (।) एस वाढ देखिये। इयं मे

२२. हिदतिकाये इयंमन मे पालतिकाये (।)

संस्कृतानुवादः— देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह–कल्याणमेव पश्यति, 'इदं मया कल्याणं कृतम' इति। नो मनाक् (मनुष्य) पापं पश्यति, 'इदं मया पापं कृतम्' इति इदं वा आस्त्रवः नाम इति। दुष्प्रतिवेक्ष्यं तु खलु एतत्। एवं तु खलु एतत् पश्यत् – 'इमानि आस्त्रवगामीनि नाम' यथा – चाण्ड्यम् नैष्ठुर्यम्' क्रोधः, मानः, इर्ष्या कारणेन वा अहं मा परिभ्रंशयिष्यामि। एतत्वाढं पश्येत् - 'इदं मे इहत्यकाय इदम् अन्यत् मे पारत्रिकाय।'

10.4.1.18 अशोकस्य चतुर्थः स्तम्भलेखः

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २४४ ई.पु.

विषयः – उच्चाधिकारिणं कर्मचारिणामधिकारः कर्तव्यश्च।

मुलपाठः -

१. देवनंपिये पियदसि लाज हेवं आहा (।) सडुवी सतिवस

२. अभिसितेन मे इयं धंमलिपि लिखापिता (।) लजूका मे

३. बुहुसु पान सत सहसेसु जनसि आयता (।) तेसं ये अभिहाले व

४. दण्डे वा अतपतिये मे कटे (।) किंति (।) लजूका अस्वथ अभीता

५. कंमानि पवतयेबु जानपदसा हितसुखं उपदहेवू

६. अनुगहिनेवु च (।) सुखीनं दुखीयनं जानिसंति धंम युतेन च

७. वियोवदिसंति जनं जानपदं (।) किंति (।) हिदतं च पालतं च

८. आलाधयेवभु ति। लजूका पि लघंति पटिचलिटवे मं (।) पुलिसानि पि मे

९. छंदनानि पटिचलिसंति (।) ते पि च कानि वियोवदिसंति येन मं लजूका

१०. चघंति आलाधितवे (।) अथा हि पजं वियताये धातिये निसिजितु

११. अस्वथे होति वियत धाति चघति मे पजं सुखं पलिहटवे

१२. हेवं ममा लजूका कटा जानपदस हितसुखाये येन एते अभीता

१३. अस्वथ संतं अविमना कंमानि पवतयेवूति (।) एतेन मे लजूकानं

१४. अभिहाले व दंडे वा अतपतिये कटे (।) इछितविये हि एसा (।) किंति।

१५. वियोहालसमता च सिय दंडसमता च (।) अव इते पि चमे आवुति

१६. बंधनबधानं मुनिसानं तीलितदंडानं पतवधानं तिंनि दिवसानि मे

१७. योते दिने (।) नातिका वकानि निझपयिसंति जीविताये तानं

१८. नासंतं वा निझपयिता दानं दाहंति पालतिकं उपवासं वा कछंति (।)

१९. इछा हि मे हेवं निलुधसि पि कालसि पालतं आलाधयेवू ति (।) जनस च

२०. बढति विविधे धंमचलने संयमे दानसविभागे ति (।)

संस्कृतानुवादः – देवानांपप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह षड्विंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया इयं धर्मलिपिः लेखिता। रज्जुकाः मे बहुषु प्राणशतसहस्रेषु जनेषु आयत्ताः। तेषां यः अभिहारो वा दण्डा वा आत्मप्रत्ययः मया कृतः। किमिति? रज्जुकाः आश्वस्ताः अभीताः कर्माणि प्रवर्तयेयुः, जनस्य जानपदस्य हितसुखम् उपदध्युः अनुगृह्णीयुः च। सुखीयनं ज्ञास्यन्ति, धर्मयुतेन च व्यपदेक्ष्यन्ति जनं जापदम्। किमिति? इहत्यं पारत्र्यं आराधयेयुः इति। रज्जुकाः अपि अभिलषन्ति परिचरितुं माम्। पुरुषा अपि मे छन्दनानि परिचरिष्यन्ति। ते अपि च कान् (चक्राणि) व्यपदेक्ष्यन्ति येन मां रज्जुकाः चेष्टन्ते आराधयितुम्। यथा हि प्रजां विदितायै धात्र्यै निसृज्य आशवस्तः भवति– 'विदिता धत्री चेष्टते मे प्रजासुखं पालयितुम् एवं मम रज्जुकाः कृताः जानपदस्य हितसुखाय येन एते अभीताः अश्वस्ताः सन्तः अविमनसः कर्माणि प्रवर्तेयुः इति। एतेन मया रज्जुकानामभिहारो वा दण्डो वा आत्मप्रत्ययः कृतः। एष्टव्या हि एषा। किमिति? व्यवहारसमता दण्डसमता च। यावत् इतः अपि मे आज्ञप्तिः बन्धनबद्धानां मनुष्याणां

निर्णीतदण्डानां प्रतिविधानं त्रीणि दिवसानि मया यौतुकं दत्तं, ज्ञातिका: वा तान् निध्यापयिष्यन्ति जीविताय, तेषां नाशान्तं वा निध्यापयन्त: दानं ददाति, पारत्रिकम् उपवासं वा करिष्यन्ति। इच्छा हि मे एवं निरुद्धेऽपि काले पारत्र्यम् आराध्येयु: इति। जनस्य धर्माचरण च वर्द्धेत् विविधं संयम: दानस्य विभाग: इति।

१९. अशोकस्य पञ्चम स्तम्भलेख:

(Fifth Rock Edict o Ashoka)

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपि: – ब्राह्मीलिपि:।

काल: – २४४ ई.पु.

विषय: – अहिंसा जीवरक्षा च।

मुलपाठ: -

१. देवानंपिये पियदसि लाज हेवं अहा (।) सड्डवीसतिवस

२. अभिसितेन मे इमानि जातानि अवधियानि कटानि से यथा

३. सुके सलिका अलुने चकवाके हंसे नंदीमुखे गेलाटे

४. जतूका अंबाकपीलिका दठ्ठी अनठिकमछे वेदवेयके

५. गंगापुटुटके संकुजमछे कआटसयके पंनससे सिमले

६. संडके ओकपिंडे पलसते सेतकपोते गामकपोते

७. सवे चतुपदे ये पटिभोगं ना एति न च खादियति (।) अजका नानि

८. एठ्ठका च सूकली च गभिनी व पायमीना व अवधिय पोतके

९. पि च कानि आसंमासिके (।) वधिकुकुटे नो कटविये। तुसे सजीवे

१०. नो झापेतविये (।) दावे अनठाये वा विहिसाये वा नो झापेतविये (।)

११. जीवेन झवे नो पुसितविये (।) तीसु चातुं मासीसु तिसायं पुंनमासियं

१२. तिंनि दिवसानि चावुदसं पंनडसं पटिपदाये धुवाये च

१३. अनुपोसथं मछे अवधिये नो पि विकेतविये (।) एतानि येवा दिवसानि

१४. नागवचसि केवटभोगसि यानि अंनानि पि जीवनिकायानि

१५. न हंतवियानि (।) अठमीपखाये चावुदसाये पंनडसाये तिसाये

१६. पुनावसुने तीसु चातुंमासीसु सुदिवसाये गोने नो नील-खितविये (।)

१७. अजके एडके सूकले दएवा पि अंने नीलखियति नो नील खितविये

१८. तिसाये दपुनावसुने चातुंमासिये चातुंमासि पखाये अस्वासा गोनसा

१९. लखने नो कटविये (।) याव सड्डवीसतिवस अभिसितेन मे एताये

२०. अंतलिकाये पंनवीसति बंधनमोखानि कटानि (।)

संस्कृतानुवादः – देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। षड्विंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया जातानि अवध्यानि कृतानि। तानि यथा–शुकः सारिका, अरूणः चक्रवाकः, हंसः, नान्दीमुखः, गेलाटः, जतुकाः, अम्बाकपीलिका, दुडिः अनस्थिकमत्स्यः, वेदवेयकः, गङ्गाकुक्कुटः, संकुजमत्स्यः, कमटः, शल्यः पर्णशशः, सृमरः षण्डकः ओकपिण्डः, पृषतः, श्वेतकपोतः, ग्रामकपोतः, सर्वे चतुष्पदाः, ये परिभोगं न यान्ति न च खाद्यन्ते। एडका च शूकरी च गर्भिणी वा पयस्विनी वा अवध्या। पोतकाः अपि च आषाण्मासिकाः। वघ्रि-कुक्कुटः न कर्तव्यः। तुषः सजीवः न दाहयितव्यः दावः अनर्थाय वा विहिंसायै व ान दाहयितव्यः (ध्नापितव्यः, दग्धव्यः)। जीवेन जीवः न पोषितव्यः तिसृषु चातुर्मासीषु तिष्यायां पौर्णमास्यां त्रीणि दिवसानि (त्रिषु दिवसेषु) चतुर्दशे पञ्चदशे प्रतिपदि ध्रुवायाः च अणूपवसथं मत्स्यः अवध्यः, नो अपि विक्रेतव्यः। एतानि एवं दिवसानि नागवने कैवर्तभोगे ये अन्ये अपि जीवनिकायाः न हन्तव्याः। अष्टमी पक्षे चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां निष्यायां पुनर्वसौ, तिसृषु चातुर्मासीषु सूदिवसे गौः न निर्लक्षयितव्यः, अजः एडकः शुकरः ये वा अपि अन्ये निर्लक्ष्यन्तेः, (ते) न निर्लक्षयितव्याः। तिष्यायां पुनर्वसौ चातुर्मासीपक्षे (च) अश्वस्य गोः च लक्षणं नो कर्तव्यम्। यावत् षड्विंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया एतस्याम् अन्तरकियां पञ्चविंशतिः बन्धनमोक्षाः कृताः।

10.4.1.20 अशोकस्य षष्ठः स्तम्भलेखः

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपिः – ब्राह्मीलिपिः।

कालः – २४४ ई.पु.

विषयः – लोकहितम्।

मुलपाठः -

१. देवानपिये पियदसि लाज हेवं अहा (।) दुवाडस

२. वस अभिसितेन मे धंमलिपि लिखापिता लोकसा

३. हितसुखाये से त तं धंमवढि पापोवा (।)

४. हेवं लोकसा हितसुखेति पटिवेखमि (।) अथ इयं

५. नातिसु हेवं पतियासंनेसु हेवं अपकटेसु

६. किमं कानि सुखं अवहामी ति तथ च विदहामि (।) हेमेवा

७. सवनिकायेसु पटिवेखामि (।) सब पाषंडा पि मे पूजिता

८. विविधाय पूजाया (।) ए चु इयं अतना पचूपगमने

९. से मे मोख्यमते (।) सड्डुवीसति वस अभिसितेन मे

१०. इयं धंमलिपि लिखापिता (।)

संस्कृतानुवादः – देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। द्वादशवर्षाभिषिक्तेन मया धर्मलिपिः लेखिता लोकस्य हितसुखाय, येन तत् अप्रहर्ता तां तां धर्मवृद्धिं प्राप्नुयात्। एवं लोकस्य हितसुखे इति प्रत्यवेक्षे। यथा इदं ज्ञातिषु, एवं प्रत्यासत्रेषु, एवम् अपकृष्टेषु किं कान् सुखम् आवहामि इति, तथा च विदधे। एवमेव सर्वनिकायेषु प्रत्यवेक्षे। सर्वपाणषण्डा अपि मे पूजिता विविधया पूजया। यन्तु इदम् आत्मना प्रत्युपगमनं तन्मे मुख्यमतम्। षड्विंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया इयं धर्मलिपिः लेखिता।

10.4.1.21 अशोकस्य सप्तम: स्तम्भलेख:

स्थानम् – दिल्ली।

भाषा – प्राकृतम्

लिपि: – ब्राह्मीलिपि:।

काल: – २४३ ई.पु.

विषय: – धर्मवृद्धि: धर्माचरणं लोककल्याणञ्च।

मुलपाठ: -

१. देवानंप्रिये पियदसि लाजा हेवं आहा (।) ये अतिकंतं

२. अंतलं लाजाने हुसु हेवं इछिसु कथं जने

३. धंमवढिया वढेया (।) नो चु जने अनुलुपाया धंमवढिया

४. वढेया (।) एतं देवानंपिये पियदसि लाजा हेवं आहा (।) एस मे

५. हुथा (।) अतिकंतं च अंतलं हेवं इछिसु लाजाने कथं जने

६. अनुलुपाया धंमवढिया वढेया ति (।) नो च जने अनुलुपाया

७. धंवढिया वढेया (।) से किनसु जने अनुपटिपजेया (।)

८. किनसु जने अनुलुपाया धंमवढिया वढेया ति (।) किनसु कानि

९. अभ्युंनामयेहं धंमवढिया ति (।) एतं देवानं पिये पियदसि लाजा हेवं

१०. आहा (।) एस मे हुथा (।) धंमसावानानि सावापयामि धंमानुसथिनि

११. अनुसासामि (।) पतं जने सुतु अनुपटीपजीसति अभ्युंनमिसति

१२. धंमवढिया च वाढं वढिसति (।) एतसये मे अठाये धंम सावनानि सावापितानि धंमानुसथिनि विविधानि आनपितानि य सा पि बहुने जनसि आयता एते पलियो वदिसंति पि पविथलिसंति पि (।) लजूका पि बहुकेसु पानसतसहसेसु आयता ते पि मे आजपिता हेवं च हेवं पिलयोवदाथ

१३. जनं धंमतुं (।) देवानांपिये पियदसि लाजा हेयं आहा (।) एतमेव मे अनुवेखामने धंमथंमाने धंमथंथानि कटानि, धंममहामाता कटा धंमसावने कटे (।) देवानंपिये पियदसि लाजा हेवं आह (।) मगेसु पि मे निगोहानि लोपापितानि छायोपगानि होसंति पुसुमुनिसानं अंबावडिक्या लोपापिता (।) अढकोसिक्यानि पि मे उदुपानानि

१४. खानापापितानि निसि या च कालापिता (।) अपानानि मे बहुकानि तत तत कालापितानि पटीभोगाये पसुमुनिसानं लहुके चु एस पटीभेगे नाम। विविधाया हि सुखायनाया पुलिमेहि पि लाजीहि ममया च सुखयिते लोके (।) इमं चु धंमानुपटीपती अनुपटीपजंतु ति एततधा मे

१५. एस कटे (।) देवानांपिये पियदसि हेवं आहा (।) धंम महामाता पि मे ते बहुविधेसु अठेसु आनुहिकेसु वियापटा से पवजीतानं चेव गिहिथानं च सव (पासं) डसे पि च वियापटा (।) से संघठसि पि मे कटे इमे वियापटा होहंति ति (।) हेमेव बाभनेसु आजीविकेसु पि मे कटे –

१६. इमे वियापटा होहंति ति (।) निगंठेसु पि मे कटे इमे वियापटा होहंति ति (।) पटिविसिठं पटीविसिठं तेसु तेसु ते ते महामाता (।) धंममहामाता चु मे एतेसु चेव वियापटा सवेसु च अंनेसु पाषंडेसु। देवानंपिये पियदसि लाजा हेयं आहा (।)

१७. एते च अंने च बहुका मुखा दानविसगसि वियापटा से मम चेव देविनं च (।) सवसि च मे ओलधनसि ते बहुविधेन आकालेन तानि तानि तुठायतनानि पटी हिद एव दिसासु च (।) दलकानां पि च मे कटे, अंनानं च देवि कुलामानं इमे दानविसगेसु वियापटा होहंति ति

१८. धंमापदानठाये धंमानुपटिपतिये (।) एस हि धंमापदाने धंपटीपति च या इयं दाने सवे सोचवे च मदवे साधवे च लोकस हेवं वढिसति ति (।) देवानंदपिये पियदसि लाजा हेवं आहा (।) यानि हि कानिचि मामिया साधवानि कटानि तं लोके अनूपटीपंने तं च अनुविधियंति (।) तेन वढिता च

१९. वढिसंति च मातापितुसु सुसुसाया गुलुसु ससुसाया वयोमहालकान अनुपटीपतिया बाभनसमनेसु कपन वलाकेसु आवदासभटकेसु संपटीपतिया (।) देवानंपिये पियदसि लाजा हेवं आहा (।) मुनिसानं चु या इयं धंमवढि वढिता दुवेहि येव आकालोहि धंमनियमेन च निझतिया च (।)

२०. तत चु लहु से धंमनियमे निझतिया व भुये (।) धंमनियमे चु खो एस ये मे इयं कटे इमानि च इमानि जातानि अवधियानि (।) अंनानि पि चु बहुकानि धंनियमानि यानि मे कटानि (।) निझतिया व चु भुये मुनिसानं धंम वढि वढिता अविहिंसाये भूतानं

२१. अनालंभाये पानानं (।) से एताये अथाये इयं कटे पुतापपोतिके चंदममुलियिके होतु ति (।) तथा च अनुपटीपजंतु ति (।) हेवं हि अनुपटीपजंतं हिदतपालते आलधे होति (।) सतविसतिवसाभिसितेन मे इयं धंम लिबि लिखापापिता ति (।) एतं देवानंपिये आहा (।) इयं

२२. धंमलिबि अत अथि सिलाथंभानि वा सिलाफलकानि वा तत कटविया एन एस चिलठितिकेसिया (।)

संस्कृतानुवादः – देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। ये अतिक्रान्तम् अन्तरं राजानः अभूवन् एवम् एषिषुः कथं जनः धर्मवृद्ध्या वर्धेत? न तु जनः अनुरूपया धर्मवृद्ध्या अवर्धिष्ट। एतत् देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। एतत् मे अभूद् अतिक्रान्तं च अन्तरम् एवम् एषिषुः राजानः, कथं जनः अनुरूपया धर्मवृद्ध्या वर्धेत् इति नो च जनः अनुरूपया धर्मरूपया धर्मवृद्ध्या अवर्धिष्ट। तत् केनस्वित् जनः अनुप्रतिपद्येत। केनस्वित् जनः अनुरूपया धर्मवृद्ध्या वर्धेत इति। केनस्वित् कांश्चित् अभ्युन्नामयेयं धर्मवृद्धया इति। एतत् देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह। एतत् मे अभूत् धर्मश्रावणानिश्रावयामि धर्मानुशासस्तीः च अनुशास्मि। एतत् जनः श्रुत्वा अनुप्रतिपत्स्यते अभ्युन्नंस्यति धर्मवृद्धया न वाढं वर्द्धिष्यते। एतस्मै मया अर्थाय धर्मश्रावणानि श्रावितानि, धर्मानुशास्तयः मया विविधा आज्ञप्ता : यथा मे पुरुषा अपि बहुषू जनेषु आयताः एते परितो वदिष्यन्ति अपि प्रतिस्तारयिष्यन्ति अपि। रज्जुका अपि बहुषु प्राणशतसहस्रेषु आयताः तेऽपि आज्ञप्ताः – एवं च एवं च परितः वदत जनं धर्मयुतम्। देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह– एतस्मिन् एव मया अनुवीक्षमाणेन धर्मस्तम्भाः कृताः धर्ममहामात्राः कृताः धर्मश्रावणं कृतम्। देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाहमार्गेषु अपि न्यग्रोधाः मया रोपिताः ते छायोपगाः भविष्यन्ति पशुमनुष्याणाम्, आम्रवाटिका रोपिताः। अर्धक्रोशकानि अपि मे उदपानानि खानितानि निषद्याः च कारिताः। आपानानि मया बहुकानि तत्र तत्र कारितानि प्रतिभोगाय पशुमनुष्याणाम्। लघुकः तु एष प्रतिभोगः नाम। विविधेन हि सुखीयनेन पूर्वैः अपि राजभिः मया ते बहुविधेषु आनुग्रहिकेषु व्यापृताः, ते प्रव्रजितानां चैव गृहस्थानां च सर्वपाषण्डेषु अपि च व्यापृताः। तत् संघातेऽपि च मया कृतम्, इमे व्यापृताः भविष्यन्ति इति। एवमेव ब्राह्मणेषु आजीवकेषु अप मया (इदं) कृतम्। इमे व्यापृताः भविष्यन्ति इति। निर्ग्रन्तेषु अपि मया (इदं) कृतम्। इमे व्यापृताः भविष्यन्ति इति। प्रतिविशिष्टं प्रतिविशिष्टं तेषु तेषु ते ते महामात्राः। धर्ममहामात्राः तु मे एतेषु चैव व्यापृताः सर्वेषु च अन्येषु पाषण्डेषु। देवानंप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह – एते च अन्ये च बहुकाः मुख्याः दानविसर्गे व्यापृताः ते मम चैव देवीनां च। सर्वस्मिन् च मम अवरोधने ते बहुविधेन आकारेण तानि तानि तुष्ट्या यतनानि प्रतिपादयन्ति, इह चैव दिशासु च। दारकाणामपि च मया इदं कृतम् अन्येषा च। देबीकुमाराणाम् इमे दानविसर्गेषु व्यापृताः भविष्यन्ति इति। धर्मापदानार्थाय धर्मानुप्रतिपतये च एतद् हि धर्मापदानं धर्मप्रतिपत्तिः च या इयं दया दानं सत्यं शौचं च मार्दवं साधवं च लौकस्य एवं वर्धिष्यते इति। देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा एवमाह – यानि हि कानिचित् मया साधवानि कृतानि, तानि लोकः अनुप्रतिपत्रः, तानि च अनुविदधाति लोकः। तेन वर्धिताः च लोकाः वर्धिष्यन्ते च

मातापितरौ शुश्रुषया, गुरुषु शुश्रुचया वयोमहल्लोकानाम् वयोमहताम् अनुप्रतिपत्या। देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा एवमाह – मनुष्याणां तु या इयं धर्मवृद्धि: वर्धिता, सा द्वाभ्यामेव आकाराभ्याम:, धर्मनियमेन च निध्यात्या च। तत्र तु लघु: स: धर्मनियम:, निध्यात्या एव भूय: वर्धिता। धर्मनियम: तु खलु एष:, यत् मया इदं कृतम् – इमानि च जातानि अवध्यानि। अन्ये अपि तु बहुका: धर्मवृद्धि: वर्धिता, अविहिंसायै भूतानाम्, अनालम्भाय च प्राणानम्। तदेतस्मै अर्थाय इयं धर्मलिपि: कृता प्रौत्रप्रपौत्रिकी चान्द्रम: सौर्यिकी भवतु इति। तथा च अनुप्रतिपद्यन्तामिति। एवं हि अनुप्रातिपद्यामानं जनं प्रति ऐहत्यपारत्र्यम् आलब्धं भवति। सप्तविंशतिवर्षाभिषिक्तेन मया इयं धर्मलिपि: लेखिता इति। एतत् देवानां प्रिय: आह-इयं धर्मलिपय: यत्र सन्ति:, शिलास्तम्भा: वा शिलाआलकानि वा तत्र कर्त्तव्या, येन एषा चिरंस्थितिका स्यात्।

10.4.1.22 अशोकस्य गुजर्रा लघुशिलालेख:

स्थानम् – गुजर्रा (दतिया) मध्यप्रदेश:।

भाषा – प्राकृतम्

लिपि: – ब्राह्मीलिपि:।

काल: – २७०-२३२ ई.पु.

विषय: – धर्मोपदेश:।

मध्प्रदेशस्य दतिया जनपदे गुजर्रा-नामकं स्थानमेकं वर्तते। यस्मात् स्थानात् प्रियदर्शिन: अशोकस्य एक: लघु-शिलालेख: सम्प्राप्त:। गुजर्रा-मस्क्यो: लेखद्वयो: तथ्यमिदं सुस्पष्टं यत् मौर्यवंशीय: तृतीय: शासक: अशोक: एव देवानां प्रिय: प्रियदर्शी राजा आसीत्।

10.4.1.23अशोकस्य मस्कीशिलालेख:

स्थानम् — मस्की (रायचूर) कर्नाटक:।

भाषा — प्राकृतम्।

लिपि: — ब्राह्मीलिपि:।

काल: — २७०.२३२ ई.पू.

विषय: — धर्मोपदेश:।

कर्णानटकप्रान्ते रायचूरजनपदस्य मस्कीग्रामात्प्राप्त: एक: लघुशिलोख:। पुरातात्त्विक-शिलालेखोऽयम् अशोकस्य धर्मयात्राया: साक्षी वर्तते। ज्ञातव्यमस्ति यत् मस्की ग्राम: मस्कीनद्यास्तटे स्थितोऽस्ति। नदीयं भारतस्य

मुख्यतमासु नदीषु तुङ्गभद्राया: सहायकनदी अस्ति। मौर्यशासकस्य अशोकस्य प्रथमलघुशिलालेख: अस्मात् एव १९१९ ख्रीष्टाब्दे सम्प्राप्त:। लेखस्यास्य महत्त्वं त्विदमस्ति यदयम् एकमात्र-शिलालेख: वर्तते यस्मिन् देवनाप्रिय इति उपाधिना सह अशोक इति तस्य नामोल्लेखोऽपि सम्प्राप्यते। अनेन प्रमाणेन सिद्धयति यत् देवानांप्रिय: प्रियदर्शी राजा मौर्यवंशस्य तृतीय: प्रशासक: सम्राट् अशोक: एव आसीत्। अस्माल्लेखात् सम्प्राप्ते: पूर्वं तु जार्ज-टर्नार-महोदयेन १८३७ तमे ख्रीष्टाब्दे अशोक-देवनांप्रिययो: एक्यं केवलम् अनुमिति-मात्रमेव आसीत्; किन्तु सम्प्रति अनेन लघुशिलालेखेन प्रामाणिकं जातम् ।

10.4.1.24 अशोकस्य रुम्मिनदेइ स्तम्भलेख:

स्थानम् — रुम्मिनदेइ-मन्दिर: (पररिया) नेपाल:।

भाषा — प्राकृतम्।

लिपि: — ब्राह्मीलिपि:।

काल: — २५० इ.पू.

विषय: — बौद्धधर्मोन्मुखता लुम्बिनीकरमुक्तिश्च।

मूलपाठ:—

१. देवानपियेन पियदसिन लाजिन वीसतिवसाभिसितेन

२. अतन आगाच महियिते हिद बुधे जाते सक्यमुनीति (।)

३. सिलाविगडभीचा कालापित सिलाथमे च उसपापिते (।)

४. हिद भगवं जाते ति लुंमिनिगामे उबलिके कटे

५. अठभागिये च (।।)

संस्कृतानुवाद: – देवानांप्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा विंशतिवर्षाभिषिक्तेन आत्मनागत्य महीयितमिह बुद्धो जात: शाक्यमुनिरिति। शिला विकृतभित्तिश्च कारिता शिला स्तम्भश्च उत्थापित इह भवगज्जात इति लुम्बिनीग्राम: उद्बलिक: कृतोऽद्वष्टभागी च।

10.4.1.25 अशोकस्य कान्धारस्थः द्विभाषी-शिलालेखः

स्थानम् — कान्धारः (अफगानिस्तानम्)।

भाषा — ग्रीक आरमाइक च

लिपिः — ग्रीक

कालः — २६० इ.पू.

विषयः— अहिंसा।

Two Edicts in Afaganistan have been found with Greek inscriptions, one of these being a Bilingual Edict in Greek language and Aramaic. This Edict, found in Kandahar, advocates the adoption of 'Piety' (using the Greek term Eusebeia for Dharma) to the Greek community:

Engilsh Translation of above Rock Edict – Ten years (of reign) having been completed, King Piodasses (the title of Ashoka: piyadassi or Priyararsi, 'He who is the beloved of the Gods and who regards everyone amiably') made known (the doctrine of) Piety (Greek: Eusebiea) to men; and from this moment he has made men more pious, and everything thrives throughout the whole world. And the king abstains from (killing) living beings, and other men and those who (are) huntsmen and fishermen of the king have desisted from hunting. And if some (were) intempereate as was in their power; and obedient to their father and mother and to the elders, in opposition to the past also in the future, by so acting on evry occastion, they will live better and more happily.

10.4.2 रुद्रदाम्नः गिरनार-शिलालेखः

स्थानम् — गिरनारः (जुनागड़ः)

भाषा — संस्कृतम्

लिपिः — ब्राह्मीलिपिः

कालः — १५० इ.

विषयः — सुदर्शनतड़ागस्य इतिवृत्तान्तम्, पुनर्निर्माणं, रुद्रदाम्नः राजनैतिकोशब्दिश्च।

अस्मिन् शिलालेखविषये कानिचित् तथ्यानि —

१. रद्रदाम्नः पितुः नाम जयदामनः

२. तस्य पितामहस्य नाम चष्टनः

३. रुद्रदामन् कर्दमकवंशीयः आसीत्

४. गीर्णारः एकः पर्वतः आसीत्

५. प्रथमे तावत् चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रीयवैश्यः पुष्यगुप्तः सुदर्शनतड़ागस्य निर्माणं कृतवान्।

६. ततः रुद्रदाम्नः अमात्येन सुविशाखेन अस्य पुननिर्माणं कृतवान्

७. तड़ागमिदं द्विसप्ततितमे वर्षे मार्गशीर्षस्य प्रतिपदि निर्मितम्।

८. सुदर्शनतड़ागं गिरिनगरात् जातम्

९. तड़ागमिदं ४२० हस्तदीर्घमासीत् प्रस्थोऽपि समानमेव। अस्य गभीरता ७५ हस्तम्।

१०. रुद्रदामन् दक्षिणापथपतिं सातकर्णिं द्विवारं परास्तं कृतवान्।

११. अस्य तड़ागमस्य पुननिर्माणं सुदर्शनतररूपेण परिचि तम्।

१२. अस्मिन् शिलालेखे जान्त इति शव्दस्य अर्थः जितेन्द्रियः।

१३. अत्र 'दामन' इत्यस्य अर्थः स्थानम् सृष्टिः वा।

१४. रद्रदाम्नः उपाधिः महाक्षत्रपः आसीत्।

१५. अस्मिन् शिलालेखे तुषाष्कः अशोकस्य करदः राजा आसीत्।

१६. अस्य तड़ागस्य भागत्रयमासीत्।

१७. रुद्रदाम्नः शासनकालः १३०-१५० आसीत्।

१८. सुय्यगुप्तः चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रीय सामन्तराजा आसीत्।

मुलपाठः —

१. सिद्धम्। इदं तडाकं सुदर्शनं गिरिनगरादपि.....मृत्तिकोपल विस्तारायामोच्छ्रयनि:सन्धिबद्धदृढ़सर्वपाठ्ठीकत्वात् पर्वतपाद प्रतिस्पर्द्धि सुशिलष्टबन्धं .....मवजातेनाकृत्रिमेण सेतुबन्धेन उपपन्नं सुप्रतिविहितप्रणालीपरीमीढविधानं च त्रिस्कन्धं.....नादिभिरनुहैर्महत्युपचये वर्त्तते। तदिदं राज्ञो महाक्षपस्य सुगृहीतनाम्नः स्वामि-चष्टनः पौत्रस्य राज्ञः क्षत्रपस्य सुगृहीतनाम्नः स्वामीजयदाम्नः पुत्रस्य राज्ञो महाक्षत्रपस्य गुरुभिः अभ्यस्तनाम्ने रुद्रदामाम्नो वर्षे द्विसप्ततितमे ७०+२ मार्ग्गशीर्षबहुलप्रतिपदायां...सृष्टवृष्टिना पर्जन्येन एकार्णवभूतायामिव पृथिव्यां कृतायां गिरेरूर्जयतः सुवर्णसिकतापलाशिनी-प्रभृतीनां नदीनां अतिमात्रोद्वृत्तैर्वेगैः सेतुम.... यमाणानुरूपप्रतीकारमपि गिरिशिखरतरुतटाट्टालकोपतल्पद्वार-शरणोच्छ्रविध्वंसिना युगनिधनसदृशपरमघोरवेगेन वायुना, प्रथमितसलिलविक्षिप्तर्जरीकृताव ... क्षिप्ताश्मवृक्षगुल्म-लताप्रतानं आनदीतलादित्युद्घाटितमासीत्। चत्वारि हस्तशतानि विंशदुत्तराण्यायतेनैतावन्त्येव विस्तीर्णेन पंचसप्तति हस्तशतानि विंशदुत्तराण्यायतेनैतावन्त्येव विस्तीर्णेन पंचसप्तति हस्तानवगाढेन भेदेन निस्तृतसर्वतोयं मरुधंन्वकल्पम् अतिभृशं दुर्दर्शनं...। ... स्यार्थे मौर्यस्य राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रियेण वैश्यन पुष्यगुप्तेन कारितं अशोकस्य मौर्यस्य कृते यवनराजेन तुषास्फेनाधिष्टायप्रणालीभिरलंकृतम्। तत्कारितया च राजानुरूपकृतविधानया तास्मिंभेदे दृष्ट्या प्रणाड्या विस्तृत सेतुः। ....णा गर्भात्प्रभृत्त्यविहतसमुदिराजलक्ष्मी धारणागुणतः वधनिवृत्तिकृतसत्यप्रतिज्ञेन अन्यत्र संग्रामेष्वभिमुखागतसदृशत्रुप्रहरणवितरणत्वाविगुणरिपु...धृतकारुण्येन स्वयम् अभिगतजनपदप्रणिपतितायुषशरणदेन दस्युव्यालमृगरोगादिभिः अनुपसृष्टपूर्वनगरनिगमजपदानां स्ववीर्यार्जितानामनुरत्कसर्वप्रकृतीनां स्ववीर्यार्जितानामनुरत्कसर्वप्रकृतीनां पूर्वापराक्रावन्त्यनूपनीवृदानर्त्तसुराष्ट्रश्वभ्रमरुकच्छ-सिन्धासौवीरकुकुरापरान्तनिषादादीनां समग्राणां तत्पप्रभावाद् यथावत् प्राप्तधर्मार्थकामविषयाणां विषयाणां पतिना सर्व-क्षत्राविष्कृत वीर-शब्दजातोत्सेकाविधेयानां यौधेयानां

प्रसद्य उत्सादकेन दक्षिणापथतेस्सातकर्णेर्द्विरपि निर्व्याजमवजित्यावजित्य सम्बंधाविदूरतया अनुत्सादनात्प्राप्तयशसा वा... प्तविजयेन भ्रष्टराजप्रष्टिपकेन यथार्थहस्तोच्छ्रयार्जितोर्जितधमर्मानुरागेण शब्दार्थगांधर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां पारणधारणविज्ञानप्रयोगावाप्तविपुलकीर्तिना तुरग-गज-रथचर्यासिचर्म-नयुद्धाद्या..... ति-परबल-लाघवसौष्ठव-क्रियेण-अहरहर्दान-मानानवमानशीलेन स्थूललक्षेण यथावत्प्राप्तैर्बलिशुल्कभागैः कनकरजतवज्रवैडूर्यरत्नोपचयविष्यन्दमानकोशेन स्फुटलधुमधुरचित्रकान्तशब्दसमयोदारालंकृतगद्यपद्यप्रवीणेन प्रमाणमानोन्मानस्वरगतिवर्णसारसत्त्वादिभिः परमलक्षणव्यंजनैरुपेतकान्तमूर्त्तिना स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्या-स्वयंवरानेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रूद्रदाम्ना वर्षसहस्राय गोब्राह्मणर्थं धर्म्मकीर्तिवृद्ध्यर्थं चापीडयित्वा करविष्टिप्रणयक्रियाभिः पौरजानपदं जनं स्वास्मात्कोशान्महता धनौधेनानतिमहता च कालेन त्रिगुणदृढतरविस्तारायामं सेतुं विधाय सर्वतटे ..... सुदर्शनतरं कारितम्। अस्मिन्नर्थे च महाक्षत्रपस्य मतिसचिव-कर्मसचिवैरमात्यगुण-समुद्युक्तैरप्यति महत्वाद्भेदस्यानुत्साहविमुखमतिभिः प्रत्याख्यातारम्भं पुनः सेतुबन्धनैराश्याद् हाहाभूतासु प्रजासु इहाधिष्टाने पौरजानपद-जनानुग्रहार्थं पार्थिवेन कृत्स्नानामानर्त्तसुराष्ट्रानां पालनार्थनियुक्तेन पह्हवेन कुलैपपुत्रेणामात्येन सुविशाखेन यथावदर्थधर्मव्यवहारदर्शनैरनुरागमभिवर्द्धयता शक्तेन दान्तेनाचपलेनाविस्मितेनार्येण आहार्य्येण स्वधितिष्टता धर्मकीर्त्तियशांसि भर्तुरभिवर्द्धयता अनुष्टितमिति।

10.4.3 समुद्रगुप्तस्य एलाहावाद-स्तम्भलेखः

स्थानम — प्रयागः, एलाहावादः (उत्तरप्रदेशः)

भाषा — संस्कृतम् (गद्य-पद्यात्मकम्)

लिपिः — ब्राह्मीलिपिः (उत्तराञ्चलीयः)

कालः — ३५० इ.

विषयः – समुद्रगुप्तस्य स्तुतिः, तस्य असामान्यव्यक्तित्वस्य वर्णना। एवं तस्य आर्यावर्त-दाक्षिणात्याभियानस्य वर्णना।

प्रकाशस्थानम् – 'फ्लिट् इत्यस्य Corpus insriptionum Indicarum इत्यत्र।

गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि —

१. समुद्रगुप्त: श्रीगुप्तस्य प्रपौत्र: आसीत्

२. श्रीघटोत्कचस्य पौत्र: आसीत्।

३. श्रीचन्द्रगुप्तस्य पुत्र: आसीत्

४. समुद्रगुप्तस्य मातु: नाम कुमारदेवी।

५. अस्मिन् शिलालेखे पुष्प नाम्न: नगरस्य नाम प्राप्यते।

६. अस्य स्तम्भस्य रचयिता हरिषेण:।

७. इदम् अनुष्ठितं च परमभट्टारक पादानुध्यातेन महादन्डनायक तिलकभट्टेन।

८. अत्र समुद्रगुप्त: 'कविराज' इति उपाधिना भूषित:।

९. अयं स्तम्भलेख: 'विरुद' श्रेण्या: काव्यम्।

१०. अपि च अयं क्षुद्राकार-चित्रकाव्यरूपेण समादृत:।

मूलपाठ: –

१. य: कल्यै: .... स्वै: .... तस .....।

२. यस्य .....।

३. पुवं ..... (१)

४. स्फुरद्वं ..... क्ष: स्फुटोध्वसितं ..... प्रवितत ..... (२)

५. यस्य प्रज्ञानुषङ्गोचितसुखमनस: शास्त्रतत्वार्थभर्त्तु: .....स्तब्धो..... नि..... नोच्छृ।

६. सत्काव्यश्री विरोधान्बुध गुणितगुणाज्ञाहतानेव कृत्वा विद्वल्लोके वि...स्फुटबहुकविता कीर्त्तिराज्यं भुनक्ति (२)

७. आर्य्यो हीत्युपगुद्य भाव पिशुनैरुत्कर्णितै रोमभि: सभ्येषुच्छ्वसितेषु तुल्य कुलज म्लानाननोद्वीक्षित: (।)

८. स्नेह व्यालुलितेन बाष्प-गुरुणा तत्त्वेक्षिणा चक्षुषा य: पित्राभिहितो निरीक्ष्य निखिलां पाह्योवमुर्वीमिति (४)

९. दृष्ट्वा कर्माण्यनेकान्यमनुजसदृशान्यद्भुतोदिभन्नहर्षाभा बैरास्वादयन्त: ..... केचित्। (।)

१०. वीर्योत्तप्ताश्च केचिच्छणमुपगता यस्य वृत्ते प्रणामेऽप्यर्त्ति ग्रस्तेषु ..... (५)

११. संग्रामेषु स्वभुजविजिता नित्यमुच्चापकारा: श्व: श्वो मान प्र ..... (१)

१२. तोषोतुङ्गै: स्फुट-बहु-रस-स्नेह-फुल्लैर्म्मनोभि: पश्चातापं व ..... स्याद्वसन्तम् (६)

१३. उद्वेलोदितबाहुवीर्य्यरभसादेकेन येन क्षणादुन्मूल्याच्युतनागसेन .....

१४. दण्डाग्रायतैव कोतकुलजं पुष्पाह्वये क्रीडता सूर्ये नित्य .....तट .....(७)

१५. धर्म्मप्राचीरबन्ध: शशि-कर-शुचय: कीर्त्तय: स-प्रताना वैदुष्य तत्त्वभेदि प्रशम .... कु...यमु....तार्त्थम् (।)

१६. अध्येय: सूक्तमार्ग: कविमतिविभवोत्सारणं चापि काव्यं। को नु स्याद्योऽस्य न स्याद्गुणमति विदुषां ध्यानपात्रं य एक: (८)

१७. तस्य विविध-समर शतावतरण-दक्षस्य स्वभुज-बल-पराक्रमैकबन्धो:। पराक्रमाङ्कस्य परशुशर-शंकुशक्ति-प्रासासि-तोमर–

१८. भिन्दिपालनाराचवैतस्तिकाद्यनेक-प्रहरणविरूढाकुल-व्रणशताङ्क-शोभा-समुदायोपचित-कान्ततर-वर्ष्मण:

१९. कौसलमहेन्द्रमाहाकान्तारकव्याघ्राराज कैरलकमण्टराजपैष्टपुरकमहेन्द्रगिरिकौट्टरक स्वामिदत्तैरण्डपल्लकदमन – काञ्चेयकविष्णुगोपावमुक्तक–

२०. नीलराज वैङ्गेयकहस्तिवर्म्मपालक्ककोग्रसेन-दैवराष्ट्रक-कुबेर-कौस्थलपुरक-धनञ्जयप्रभृति सर्वदक्षिणापथराज – ग्रहण मोक्षानुग्रह-जनित-प्रतापोन्मिश्र-माहाभाग्यस्य

२१. रुद्रदेवतिल नागदत्तचन्द्रवर्म-गणपतिनाग-नागसेनच्युत नन्दि-बलवर्म्माद्यनेकार्य्यावर्त्तराज-प्रसभोद्धरणोद्वृत्त – प्रवभाव-महत: परिचारकीकृत-सर्वाटविक-राजस्य

२२. समतटडवाक-कामरुप-नेपाल-कर्त्तुपुरादि-प्रत्यन्त-नृपतिभिर्म्मानवार्जुनायन-यौधेय-माद्रकाभीर-प्रार्जून-सनकानीक-काक-खरपरिकादिभिश्च सर्वकरदानाज्ञा-करणप्रणामागमन

२३. परितोषित-प्रचण्ड-शासनस्य अनेक-भ्रष्टाचाज्योत्सन्न-राजवंश-प्रतिष्ठापनोद्भूत-निखिलभुवन-विचरण शान्त-यशस: दैवपुत्रषाहिषानुषाहिशकमुरूण्डै: सैंहलकादिभिश्च

२४. सर्वद्वीपवासिभिरात्मनिवेदन कन्योपायानदानगरुत्मदङ्क-स्वविषयभुक्तिशासन याचनाद्युपाय-सेवाकृतबाहु वीर्य-प्रसर-धरणि-बन्धस्य पृथिव्यामप्रतिरथस्य

२५. सुचरित-शतालंकृतानेक-गुणगणोत्सिक्तिभिश्चरण-तल-प्रमृष्टान्य-नरपतिकीर्त्ते; साद्धसाधूदय-प्रलय-हेतु-पुरुषस्याचिन्त्यस्य भक्त्यनति-मात्रग्राह्य-मृदुहृदयस्य अनुकम्पावतोऽनेकगो-शतसहस्र-प्रदायिन:

२६. कृपण-दीनानाथातुर-जनोद्धरण-समन्त्रदीक्षाभ्युपगत-मनस: समिद्धस्य विग्रहवतो लोकानुग्रहस्य धनद-वरुणेन्द्रान्तक-समस्य स्वभुजबल-विजतानेक-नरपति-विभव-प्रत्यर्पणानित्यव्यापृतायुक्तपुरुषस्य

२७. निशितविदग्धमति-गान्धर्वललितैर्व्रीडित-त्रिदशपतिगुरु-तुम्बुरु-नारदादेर्विद्वज्जनोपजीव्यानेक-काव्यक्रियाभि: प्रतिष्टितकविराजशब्दस्य सुचिर-स्तोतव्यानेकाद्भुतोदार-चरितस्य

२८. लोकसमय-क्रियानुविधान-मात्र-मानुषस्य लोकधाम्नो देवस्य महाराज-श्रीगुप्तपौत्रस्य महाराज-श्रीघटोत्कच-पौत्रस्य महाराजाधिराज-श्रीचन्द्रगुप्तपुत्रस्य

२९. लिच्छवि-दौहित्रस्य महादेव्यां कुमारदेव्यामुत्पन्नस्य महाराजाधिराज-श्रीसमुद्रगुप्तस्य सर्वपृथिवीविजय-जनितोदयव्याप्तनिखिलावनितलां कीर्त्तिमितास्त्रिदशपति-

३०. भवन-गमनावाप्त-ललित-सुख-विचरणामचक्षाण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रित: स्तम्भ: यस्य। प्रदानबूजविक्रमप्रशम – शास्त्रवाक्योदयैरुपर्युपरि सञ्चयोच्छ्रितमनेकमार्गं यश:।

३१. पुनाति भुवनत्रयं पशुपतेज्जटान्तर्गुहानिरोधपरिमोक्षशीघ्रमिव पाण्डुगाङ्गं यप: (९) एतच्च काव्यमेषामेव भट्टारकपादानां दासस्य समीप-परिसर्पणनुग्रहोन्मीलित-मते:

३२. खाद्यटपाकिकस्य महादण्डनायकध्रुवभूतपुत्रस्य सन्धि विग्रहिक-कुमारामात्यमहादण्डनायक-हरिषेणस्य सर्वभूत-हित-सुखायास्तु

३३. अनुष्टितं च परमभट्टारक-पादानुध्यातेन महादण्डनायक तिलभट्टकेन।।

10.4.4 खारवेलस्य हाथीगुम्फाऽभिलेखः

स्थानम् — औड़िशाप्रदेशस्य पुरीमण्डलस्य उदयगिरेः उपत्यका।

भाषा — संस्कृतप्रभाबितप्राकृतम्।

लिपिः — ब्राह्मीलिपिं

कालः — ३५ इ.पु.

विषयः – कलिङ्गनरेशस्य खारवेलस्य जीवनवृत्तान्तम्।

कानिचित् तथ्यानि

१. अस्य अभिलेखस्य प्रारम्भे अर्हतः प्रति नमस्कारः क्रियते।

२. अस्मिन् अभिलेखे जैनानां प्रभावः परिलक्ष्यते।

३. खारवेलः कलिङ्गराजवंशस्य तृतीयः पुरुषः आसीत्

४. पञ्चदश वर्षे सः युवराजपदं लब्धवान्।

५. एवं २४ वर्षे सः महाराजपदं अलंकृतवान्।

६. नवमवर्षे खारवेलः 'महाविजय' इति प्रासादस्य संस्कारं कृतवान्

७. खारवेलः सातकर्णेः समसामयिकः आसीत्।

९. सातकर्णिः 'अप्रतिहत-चक्रः' इत्युपाधिना भूषितः।

मूलपाठः –

नमो अरहंतानं (।) नमो सव-सिधानं (।) ऐरेण महाराजेन महावेद्यवाहनेन चेतिराजवंसवधनेन पसथ-सुभ-लखनेन चतुरंत लुठणगुण उपितेन कलिंगाधिपतिना सिरिखारवेलेन

२. पंदरस-वसानि सीरिकडारसरीवता कीडिता कुमार-कीडिका (।) ततो लेखरूपगणना-ववहारविधिविसारदेन सवविजावदातेन नववसानि योवराज पसासितं (।) संपुंण चतुवीसतिवसो तदानि वधमानसेसयोवेनाभिविजयो ततिये

३. कलिंगराजवंसे पुरिसयुगे महाराजाभिसेचनं पापुनाति (।) अभिसितमतो च पधमे वसे वात-विहत-गोपुर-पाकार-निवेसनं पटिसंख्यारयति कलिंगनगरि खिभीरं (।) सितल-तडाग-पाडियो च बंधापयति सवूयान् पटि संथपूनं च

४. कारणयति पनति (सि?) साहि सत-सहसेहि पकतियो च रंजयति (।) दुतिये च वसे अचितयिता सातकंनिं पछिमदिसं दयं-गज-नर-बहुलं दंडं पठापयति (।) कन्हबेंण-गताय सच सेनाय विपासिति असिकनगरं (।) ततिये पुन वसे।

५. गंधर्ववेदबुधो दपनत गीतवादित संदसनाहि उसवसमाज-कारापनहा च कीडापयति नगरिं (।) तथा पवुथे वसे विजाधराधिवासं अहतपुवं कलिंगपुवराज्र (निवेसितं)...वितध-म (कु) ट... च निखित छत

६. भिंगारे (हि) त-रतन-संपतेये सव-रठिक-भोजके पादे वंदापयति (।) पंचमे च दानी वसे पवेसयति सो .....अभिसितो च छठेवसे राजसेयं संदसयंतो सवकरवण

७. अनुग अनेकानि सत सहसानि विसजति पोर-ज्ञानपदं (।।) सतमं च वसे (पसा) सतो वजिरधर..... समतुक पद.....(कु) म.....(।) ..... अठमे च वसे महता सेना .....गोरधगिरिं

८. घातपयिता राजगहं उपपीडयति (।) एतिन कंमपदानस नादेन .... सेन ..... वाहने विपमुचितं आपयातो यवनरा (ज) (डिमित) .... यछति ..... पलव

९. कपरुखेहगजरथसह यति सवधारावास ..... सवग्रहणं च कारयितुं ब्राह्मणनं जयपरिहारं ददाति (।) अरहत..... नवसे च वसे .....

१०. महाविजय-पासादं कारयति अठतिसास सतसहसेहि (।) दसमें च वसे दंडसंधीसा (ममयौ) भरधवस-पठा नं महीजयनं (?) ..... कारापयति (।) (एकादसमे च वसे) ..... प (।) यातानं च मनि रतनानि उपलभते

११. .... पुवं राजनिवेसितं पीथुंडं गदभ नंगलेन कासयति। जनपदभावनं च तेरस वससत कतंभिदतित्रमिरदह (?) संधातं (।) बारसमे च वसे .... (सह) सोहि वितासयति उतरापध जाजानो.....

१२. मागधांनं च विपुलं भयं जनेतो हथसं गंगाय पाययति। मागध (।) च राजानं बहसतिमितं पादे वंदापयति (।) नंदराजनीतं च कलिग-जिनं संनिवेस.... अंग-मगध वसुं च नयति (।)

१३. अठर-(लखिल) गोपुराणि सिहरणि निवेसयति सत विसिकनं परिहारेहि (।) अभुततमछरियां च हथीनिवा (स) परिहर..... हयहथिरतन (मानिकं) पंडराजा ..... (भु) तमनि .... रतनानि आहरापयति इदा सत सहसानि

१४. ..... सिनो वसीकरोति (।) तेरसमे च वसे सुपवत विजयचके कुमारीपवते अरहते (हि) परिवनं-सं (सि) तेहि कायनिसीदियाय यापुजावकेहि राजभितिनि चिन-वतानि वासा (।) (सि) तानि पूजानुरत-उवा (सगखा) खेलसिरिना जीवदेह (सहि) का परिखाता (।)

१५. .... सकत-समण सुविहितानं च सव-दिसानं ञ (नि) नं तपसि-इ (सि) न संधियनं अरहतनिसीदया-समीपे पाभारे वराकार समुथापिताहि अनेक-योकना-हितानि.... सिलाहि .....

१६. ..... चतेरे च वेडुरिय-गभे थमे पलिठापयति पानतरीयसत सहसेहि (।) मु (खि) य-कल–वौछिनं च चोयठि अंग संतिक तुरीयं उपादयति (।) खेम-राजा स वढराजा सभि-राजा धमराजा पसं (तो) सुनं (तो) अनुभवतो कलनानि असुभवतो

१७. ..... गुण-विसेस-कुसलो सव-पाषंड पूजको सब-दे वायतनसकार कारको अपहितचकवाहनबलो चकधरो गुतचको-वपतचकी-राजसि-वसू-कुल-विनिश्रतो महा-विजयो राजा खारवेलसिरि (।)

10.4.5 हर्षवर्धनस्य वाँशखेड़ा ताम्रपत्राभिलेख

स्थानम् — उत्तरप्रदेशस्य शाहजाहानपुरस्य 'वांशखेड़ा' इत्यस्मिन् ग्रामे।

भाषा — संस्कृतम्

लिपि: — पश्चिमेत्तरी ब्राह्मीलिपि:

काल: — ६२८ इ

विषय: — हर्षस्य वंशवृत्तान्त:

तस्मिन् विषये कानिचित् तथ्यानि –

१. हर्षवर्धनस्य वंशपरिचय: प्रदीयते –

धर्ममत	राजकीय-पदवी	राज्ञ: नाम	पत्न्या: नाम
–	महाराज:	नरवर्धन:	वज्रिनीदेवी
परमादित्यभक्त:	महाराज:	प्रथम-राज्यवर्धन:	अप्सरोदेवी
परमादित्यभक्त:	महाराज:	आदित्यवर्धन:	महासेनगुप्ता देवी
परमादित्यभक्त:	परमभट्टारक:	प्रभाकरवर्धन:	यशोमतीदेवी
–	महाराजाधिराज	–	–
–	परमभट्टारक:	द्वितीय: राज्यवर्धन:	–
परमसौगत	महाराजाधिराज:	हर्षवर्धन:	–
परममाहेश्वर:	परमभट्टारक:	–	–
–	महाराजाधिराज:	--	–

२. अस्मिन् ताम्रशासने राज्यवर्धनस्य विशेषणत्रयमस्ति –

(क) शितयस: प्रतानविच्छुरित सकलभुवनमण्डल:

(ख) सत्पथोपार्जितानेकद्रविनभूमिप्रदानसंप्रीणितार्थिहृदय:

(ग) अतिशयित पूर्वराजचरित:

३. मालवस्य राजा देवगुप्त: राजवधनस्य शक्ररासीत

४) 'वांशखेड़ा' इति ताम्रशासने उक्तम् – राजवर्धनं अरातिभवने प्राणत्यागं कृतवान्।

मुलपाठः —

१. श्रीस्वस्ति महानौहस्त्यश्वजयस्कं धावाराच्छ्रीवर्द्धमानकोठ्या महाराजाश्रीनरवर्द्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानुध्यातशश्रीवजिणी देव्यामुत्पत्र: परमादित्यभक्तो महाराजश्रीराज्यवर्द्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानु–

२. ध्यातशश्रीमदप्सरोदेव्यामुत्पन्न: परमादित्यभक्तो महाराज श्रीमदादित्यवर्द्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादनुध्यातश्रीमहासेन-गुप्तादेव्यामुत्पश्चतुस्समुद्रातिक्रांतिकीर्ति: प्रतापानुरागोप-

३. नतान्यराजो वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृत्तचक्र एकचक्ररथ इव प्रजानामार्त्तिहर: परमादित्यभत्क: परमभट्टारक-महाराजा-धिराजश्रप्रभाकरवर्द्धनस्तस्य

४. पुत्रस्तत्पादानुध्यातस्सितयश: प्रतानविच्छुरितसकलभुवन-मंडल-परिगृहीत-धनद-वरुणेन्द्र-प्रभृति-लोकपाल-तेजस्तत्पथोपार्जितानेक-द्रविणभूमिप्रदा प्रीणितार्थिहृदयो

५.अतिशयित पूर्वैराजरितो देव्याममलयशोमत्यां श्रीयशोमत्यां उत्पन्न परमसौगतस्सुगत इव परहितैकरत: परमभट्टारक-महाराजाधिराजश्रीराज्यवर्द्धन:–

६. राजानो युधि दुष्टवाजिन इव श्रीदेवगुप्तादय: कृत्वा येन कशाप्रहारविमुखास्सर्वे समं संयता:। उत्खाय द्विषतो विजित्य वसुधां कृत्वा प्रजानांप्रियं प्राणानुज्झितवानराति-भवने सत्यानुरोधेन या।।

७. तस्यानुजस्तत्पादानुध्यात: परममाहेश्वरो महेश्वर इव सर्वस-त्त्वानुकम्पा परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रहर्ष: अहिछत्र-भुत्कावंगदीयवैषयिकपश्चिमपथसम्बद्धमर्कटसागरे–

८. समुपगतान् महासामन्त-महाराजदौस्साधसाधनिकप्रमाता रराज स्थानीये कुमारामात्यापरिक-विषयपति-भट्टचाटु-सेवकादीन् प्रतिवासिजानपदांश्च समाज्ञापयति विदितम् –

९. अस्तु यथायमुपरिलिखतग्रामस्त्वस्मद्सीमापर्यन्तस्सोद्रङ्ग सर्वराजकुलाभाव्य प्रत्यायसमेतसव७परिहृतपरिहारो विषयाद् उद्धतपिण्डपुत्रपौत्रानुगश्चद्रार्कक्षितिसमकालीनो–

१०. भूमिच्छिद्रन्यायेन मया पितु: परमभट्टारकमहाराजाधिराज-श्रीप्रभाकरवर्द्धनदेवस्य मातुर्भट्टारिका महादेवी राज्ञी श्रीयशोमतीदेव्या ज्येष्टभ्रातृपरमभट्टारक–

११. महाराजाधिराजश्रीराज्यवर्द्धनदेवपादानाञ्च युण्ययशोभिवृद्धये भारद्वाजसगोत्र बहवच्छन्दोगसब्रह्मचारिभट्टबाल-चंद्र-भद्रस्वाभिभ्यां प्रतिग्रहधर्मणाग्रहारत्वेन प्रतिपाविदित्वा –

१२. भवद्भिसमनुमन्तव्य: प्रतिवासिजानपदैरप्याज्ञाश्रवणविधेयै: भूत्वा यथासमुचिततुल्यमेयभागभोगकरहिरण्यादिप्रत्याया एतयोरेवोपनेया: सेवोपस्थानञ्चकरणीयमित्यपि च।

१३. अस्मत्कुलक्रमादायुरमुदाहरद्भिरन्यैश्च दानामिदम् –

१४. अभ्यनुमोदनीयम् लक्ष्म्यास्तडित्सडित्सलिलबुद्बुदचंचलाया:-

१५. दानं फलं परयश: परिपालनश्च कर्मणा मनसा वाचा कर्त्तव्यं

१६. प्राणिर्भिर्हितं हर्षेणैतत्समाख्यातं धर्मार्जनमनुत्तमम्।

१७. दूतकोत्र महाप्रमाता महासामन्तश्रीस्कन्दगुप्त: महाक्षपटलाधिकरणाधिकृत महासामन्तमहाराजभान-समादेशाद् उकीर्ण ईश्वरेण मिति सम्वत् २२ कार्त्तिक वदि १ स्वहस्तो मम महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य।।

10.4.6 पुलकेशिन्द्वितीयस्यैहोलशिलालेख:

स्थानम् — वीजापुरस्य ऐहोलग्राम:।

भाषा — संस्कृतम्

लिपि: — दक्षिणीब्राह्मीलिपि:

काल: — ६३४ इ

विषय: — पुलकेशिन्द्वितीयस्य वंशपरिचय:, राजाधिकार: सिंहासनलाभ:, द्विगिजयवर्णना च।

अस्य शिलालेखस्य गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि

१. अस्मिन् शिलालेखे दक्षिणभारतस्य चालुक्यवंशीय-राजन्यवर्गस्य इतिहास: विद्यते।

२. अस्य शिलालेखस्य प्रारम्भे भगवत: जिनेन्द्रस्य स्तुति: क्रियते।

३. चालुक्यवंशस्य सर्वप्रथम: प्रतिष्ठित: राजा आसीत् प्रथम: पुलकेशी। अस्य उपाधि: आसीत् महाराज:।

४. अस्मिन् शिलालेख कीर्त्तिवर्मन: सामरिककृतित्वस्य परिचय: प्राप्यते।

५. अस्य लेखस्य दशम-श्लोक प्रथम-कदम्वशव्देन कदम्ववंशीयगण: बोध्यते।

६. द्वितीय 'कदम्व' शब्देन 'कदम्ववृक्ष:' बोध्यते।

७. अस्मिन् शिलालेख महाराष्ट्रत्रयम् इत्यनेन महाराष्ट्र:, कोङ्कण: च बोध्यन्ते।

मूलपाठ: –

१. जयति भगवाञ्जिनेन्द्रो वीतजरामरणजन्मनो यस्य।
ज्ञान-समुद्रान्तर्गतमखिलं जगदन्तरीपमिव।।

२. तदनु चिरमपरिमेयश्चालुक्यकलविपुलजलनिधिर्जियति।
पृथिवीमौलिललाम्नां य: प्रभव: पुरुषत्नानाम्।।

१५. स यदुपचित-मन्त्रोत्साह-शक्ति-प्रयोग
क्षमितबलविशेषो मङ्गलेष: समन्तात्।
स्व-तनयगत-राज्यारम्भ-यत्नंन सार्द्ध
निजमतनु च राज्यं जीवितं चोज्झति स्म।।

१६. तावत् तच्छत्रभङ्गे जगदखिलमरात्यन्धकारोपरुद्धं
यस्यासह्या-प्रतापद्युतितिमिरिवाक्रान्तमासीत्प्रभातम्।
नृत्यद्विद्युत्पताकै: प्रजविनि मरुति क्षुण्णपर्यन्तभागै:
गर्जद्भिर्वारिवावैरलिकुलमलिनं व्योमयातं कदा वा।।

३. शूरे विदुषि च विभजन् दानं मानं च युगपदेकत्र।

अविहितयथासंख्यो जयति च सत्याश्रयः सुचिरम्।।

४. पृथिवीवल्लभशब्दो येषामन्वर्थतां चिरं यात्:।

तद्वंशेषु जिगीषुषु तेषु बहुष्वप्यतीतेषु।।

५. नाना-हेति-शताभिधात-पतित-भ्रान्ताश्वपत्ति-द्विपे

नृत्यद् भीम-कबन्ध-खड्गकिरणज्वालासहस्रे रणे।

लक्ष्मीर्भावितचापलाऽपि च कृता शौर्येण येनात्मसात्

राजासीज्जयसिंहवल्लभ इति ख्यातश्चलुक्यान्वयः।।

६. तदात्मजोऽभूद्रणरागनामा दिव्युनभावो जगदेकनाथः।

अमानुषत्वं किल यस्य लोकः सुप्तस्य जानाति वपुःप्रकर्षात्।

७. तस्याभवत्तनूजः पल्लकेशी यः श्रितेन्दुन्तिरपि।

श्रीवल्लभोप्ययासीद् वातापिपुरी-वधू-वरताम्।

१७. लब्ध्वा कालं भुवमुपगते जेतुमाप्यायिकाख्ये

गोविन्दे च द्विरदि-निकरैरुत्तरां भैमरथ्याः।

यस्यानीकैर्युधि भय-रसज्ञत्वमेकः प्रयातः

तत्रावाप्तं फलमुपकृतस्यापरेणापि सद्यः।।

१८. वरदातुङ्ग-तरङ्ग-रङ्ग-विलसद्धंसावली-मेखलां

वनवासीमवमृदतः सुरपुरप्रस्पर्धिनीं सम्पदां।

महता यस्य बलार्णवेन परितः सञ्चादितोर्वीतलं

स्थलदुर्गं जलदुर्गतामिव गतं तत्तत्क्षणे पश्यताम्।।

१९. गंगालुपेन्द्रा व्यसनानि सप्त हित्वा पुरोपार्जितसम्पदोऽपि।

यस्यानुभावोपनताः सदासन्नासन्नसेवामृतपान-शौण्डाः।।

२०. कौङ्कणेषु यदादिष्टचण्डाम्बुवीचिभिः।

उदस्तास्तरसा मौर्यपल्वलाम्बुसमृद्धयः।।

२१. अपर-जलधेर्लक्ष्मीं यस्मिन् पुरीं पुरभित्प्रभे

मद-गज-घटाकारैर्नावां शतैरवमृद्नति।

जलद-पटलानीकाकीर्णं नवोत्पल-मेचकं

जलनिधिरिव व्योम व्योम्नः समोऽभवदम्बुधिः

८. यत्त्रिवर्गपदवीमलं क्षितौ नानुगन्तुमधुनाऽपि राजकम्।

भू....येन हयमेधयाजिना प्रापितावभृथमज्जना वभौ।।

९. नलमौर्यकदम्बकालरात्रस्तनयस्तास्य बभूव कीर्तिवर्मा।

परदार-निवृत्त-चित्तवृत्तेरपि धिर्यस्य रिपुश्रियानुकृष्टा।।

१०. रणपारक्रमलब्धजयश्रिया सपदि येन विरुग्णमशेषत:।

नृपतिगन्धगजेन महौजसा पृथुकदम्बकदम्बकम्।।

११. तस्मिन् सुरेश्वरविभूतिगताभिलाषे

राजामवत्तदनुज: किल मङ्गलेश:।

य: पूर्वपश्चिम समुद्रतटोषिताश्व-

सेनारज:पट-विनिर्मित-दिग्वितान:।।

१२. स्फुरन्मयूखैसिदीपिकाश्तै: व्युदस्य मातङ्गतमिस्त्रसञ्चयं।

अवाप्तवान् यो रणरंगमन्दिरे कटच्छुरिश्रीललनापरिग्रहम्।।

२२. प्रतोपपनता यस्य लाटमालवगुर्जरा:।

दण्डोपनतसामन्तचर्याचार्या इवाभवन्।।

२३. अपरिमितिविभूतिस्फीतसामन्तसेना-

मुकुटमणिमयूखाक्रान्तपादारविन्द:।

युधि पतितगजेन्द्रानीकबीभत्सभूतो

भयविगलितहर्षो येन चाकारि हर्ष:

२४. भुवमुरुभिरनीकैश्शासतौ यस्य रेवा-

विविधपुलिनशोभावन्ध्य विन्ध्योपकण्ठ:।

अधिकतरमराजत्स्वेन तेजोमहिम्ना

शिखरिभिरभिवर्ज्यो वर्ष्मणां स्पर्द्धयेव।।

२५. विवधिवदुपचिताभिश्शक्तिभिश्शक्रकल्प:

तिसृभिरपि गुणौघैस्वैश्च महाकुलाद्यै:।

अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणाम्

नवनवतिसहस्त्रग्रामभाजां त्रयाणाम्।।

२६. गृहिणां स्वगुणैस्त्रवर्गतुङ्गा

विहितान्यक्षितिपालमानभङ्गा।

अभवन्नुपजातभीतिलिङ्गा यदनीकेन सकोसला: कलिङ्गा:

१३. पुनरपि च जिघुक्षोस्सैन्यमाक्रान्तसालं
रुचिर-बहुपताकं रेवतीद्वीपमाशु।
सपदि महदुदन्वत्तोय-संक्रान्त-विम्बं
वरुणबलमिवाभूदागतं यस्य वाचा।।

१४. तस्याग्रजस्य तनये नहुषानुभावे
लक्ष्मा किलाभिलषिते पुलिकेशिनाम्नि।
सासूयमात्मनि भवन्तमत: पितृव्यम्
ज्ञात्वापरुद्ध-चरित-व्यवसाय-वुद्धौ।।

२७. पिष्ट पिष्टपुर येन जातं दुर्गदुर्गमम्।
चित्रं यस्य कलेर्वृत्तं जातं दुर्गमदुर्गमम्।।

२८. सन्नद्ध-वारण-घटाथगितान्तरालं
नानायुध-क्षतनरक्षतजाङ्ग-रागम्।
आशीज्जलं यदवमर्द्दतमभ्रार्ग
कौनालमभ्बरमिवोर्ज्जितसान्ध्यरागं

२९. उद्धूतामल-चामर-ध्वज-शतच्छत्रान्धकारैर्बलै:
शौर्योत्साहरसोद्धतारिमथनैर्मौलादिभि: षड्विधै:।
आक्रान्तात्मबलोन्नतिं बलरज: सञ्छन्नकाञ्चीपुर-
प्राकारान्तरितप्रतापमकरोद्य: पल्लवानां पतिम्।।

३०. कावेरी दृप्तशफरी-विलोल-नेत्रा
चोलनां सपदि जयोद्यतस्य यस्य।
प्रश्चोतन् मद-गज-सेतु-रुद्धनीरा
संस्पर्शं परिहरति स्म रत्नराशे:।।

३१. चोलकेरलपाण्ड्यानां योऽभूत्तत्र महर्द्धये।
पल्लवानीकनीहार तुहिनेतरदीधिति:।।

३२. उत्साह-प्रभु-मन्त्रशक्तिसहिते यस्मिन्समस्ता दिशो
जित्वा भूमिपतीन्विसृज्य महितानाराध्य देवद्विजान्।
वातापीं नगरीं प्रविश्य नगरीमेकामिवोर्वीमिमां
चञ्चन्नीरधिनीलनीरपरिखां सत्याश्रये शासति।।

३३. त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादित:।
सप्ताब्दशतयुक्तेषु गतेष्वब्देषु पञ्चसु।।

३४. पञ्चाशत्सु कलौ काले षट्सु पञ्चशतासु च।
समासु समतीतासु शाकानमपि भूभुजाम्।।

३५. तस्याम्बुधित्रयनिवारित-शासनस्य

सत्याश्रयस्य परमाप्तवता प्रसादम्।

शौलं जिनेन्द्रभवनं सुखदं महिम्नां

निर्मापितं मतिमता रविकीर्तिनेदम्।।

३६. प्रशस्तेर्वसतेश्चास्या जिनस्य त्रिजगद्गुरोः।

कर्ता कारयिता चापि रविकीर्तिः कृतिस्वयम्।।

३७. येनायोजि नवेऽममस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म।

स विजययां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारतविकीर्तिः।।

10.4.7 कनिष्कस्य

सारनाथ-बौद्धप्रतिमालेखः

(Saranath Budhist Image Inscription of Kanishka)

स्थानम् — सारनाथः (वाराणसी)।

भाषा — संस्कृतप्रभावितप्राकृतम्।

लिपिः — ब्राह्मीलिपिः।

कालः — ८१ ई.

विषयः — लोकहितसुखाय भिक्षुबलैः भगवतः

बोधिसत्त्वस्य यष्टि-छयत्रयोः स्थापना।

प्रथमः मूलपाठः —

१. महरजस्य कणिष्कस्य सं. ३ हे ३ दि २० (+)

२. एताये पूर्वये भिक्षुस्य पुष्यबुद्धिस्य सद्धेयेवि

३. हारिस्य भिक्षुस्य बलस्य त्रेपिटकस्य

४. बोधिसत्त्वो छत्रयष्टि (च) प्रतिष्ठापितो

५. वाराणसिये भवगतो च कमे सहा मात

६. पितिह सहा उपद्धयायाचर्योहि सर्द्धेयविहारि

७. हि अंतेवासिकेहि च सहा बुद्धमित्रये त्रेपिटिक

८. ये सहा क्षत्रपेण वनस्परेण खरपल्ला

९. नेन च सहा च च (तु) हि परिषाहि सर्वसत्वनं

१०. हितासखार्थं (।।)

द्वितीयः मूलपाठः–

१. महाराजस्य क (णिष्कस्य) सं.३ हे ३ दि २० (+) (२)

२. एतय पूर्वये भिक्षुस्य बलस्य त्रेपित (कस्य)

३. बोधिसत्त्वो छत्र य (ष्टि) (च) (प्रतिष्टापितो) (।।)

प्रथमपाठस्य संस्कृतानुवादः – महाराजस्य कनिष्कस्य संवत्सरे (३) हेमन्त ३ दिवसे २२ एतस्यां पूर्वायां भिक्षौ पुष्यबुद्धेः सार्द्धं विहारिणः भिक्षो बलस्य त्रेपिटकस्य बोधिसत्त्वस्य छत्रयष्टिः च प्रतिष्ठापितौ वाराणस्यां भवगतः चंक्रमे सह मातृपितृभ्यां सह उपाध्याचार्यैः सार्द्ध विहारिभिः अन्तेवासिकैः च सह बुद्धिमित्रया त्रैपिटक्या सह क्षत्रपेण वनस्परेण खरपल्लानेन च सह च चतसृभिः परिषद्भिः सर्वसत्त्वानां हितसुखार्थम्।।

द्वितीयपाठस्य संस्कृतानुवादः — भिक्षोः बलस्य त्रैपिटकस्य बोधिसत्त्वः प्रतिष्ठापितः। महाक्षत्रपेण खरपल्लानेन सह क्षत्रपेण वनस्परेण।

तृतीयपाठस्य संस्कृतानुवादः — महाराजस्य कनिष्कस्य संवत्सरे ३ हेमन्ते ३ दिवसे २२ एतस्यां पूर्वोयं भिक्षोः बलस्य त्रैपिटकस्य बोधिसत्त्वस्य छत्रयष्टिः प्रतिष्ठापितौ।।

10.4.8 तन्तुवायश्रेणीकः मंदसौरशिलालेखः

(Mandasor Stone Inscription of the Guild of Silk Weavers)

मूलपाठः —

१. सिद्धम्।।

यो धृत्यमुपास्यते सुरगणैर्द्वैश्च सिद्ध्यर्थिभिः

ध्यानैकाग्रपरैर्विधेय-विषयैर्म्मोक्षार्थिभिर्योगिभिः।

भक्त्या तीव्रतपोधनैश्च मुनिभिश्शापप्रसादक्षमैः

हेतुर्या जगत्क्षयाभ्युददयोः पायात्स वो भास्करः।।

२. तत्त्वज्ञानविदोऽपि यस्य न विदुर्ब्रह्मर्षयोऽभ्युद्यतः

कृत्स्नं यश्च गभस्तिभिः प्रवृसृतैः पुष्पाति लोकत्रयम्।

गन्धर्वामर-सिद्ध-किन्नर-नरैस्संस्तूयतेऽभ्युत्थितो

भक्तेभ्यश्च ददाति योऽभिलषितं तस्मै सवित्रे नमः।।

३. य प्रत्यहं प्रतिबिभात्युदयाचलेन्द्र

विस्तीर्णतुङ्गशिखर-स्खलतांशुजालः

क्षीबाङ्गना-जन-कपोल-तलाभिताम्र

पायात्स वस्सुकिरणाभरणोविवस्वान्।।

४. कुसुमभरानततरुवर-देवकुलसभा-विहार-रमणियात्।

लाट विषयान्नगावृत-शैलाज्जगति प्रथित-शिल्पाः।।

५. ते देशापार्थिवगुणापहृता: प्रकाश-

मध्वादिजान्यविरलान्यासुखान्यपास्य।

जातादरा दशपुरं प्रथमं मनोभि-

रन्वागतास्ससुत-बन्धु-जनास्समेत्य।।

६. मत्तेभ-गण्ड तटविच्युत-दानबिन्दु-

सिक्तोपलाचलसहस्त्रविभूषाणाया:।

पुष्पावनम्र-तरु-षण्ड-वतंसकाया

भूमे पुरन्तिलकभूतमिदं क्रमेण।।

७. तटोत्थवृक्षच्युत-नैकपुष्प-विचित्रतीरान्तजलानि भान्ति।

प्रफुल्लपद्माभरणानि यत्र सरांसि च काण्डवसंकुलानि।।

८. विलोलवीची-चलितारविन्द-पतद्रज:-पिञ्जरितैश्च हंसै:।

स्वकेसरोदारभरावभुग्नै: क्वचित्सरांस्यम्बुरुहैश्च भान्ति।।

९. स्वपुष्पभारावनतैर्नगेन्द्रैर्मदप्रगल्भालि-कुल-स्वनैश्च।

अजस्त्रगाभिश्च पुराङ्गनाभिर्वनानि यस्मिन्समलंकृतानि।।

१०. चलत्पताकान्यबला- सनाथान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि।

तडिल्लता-चित्र-सिताभ्रकूटतुल्योपमानानि गृहाणि यत्र।।

११. कैलासतुङ्गशिखरप्रतिमानि चान्या-

न्याभान्ति दीर्घबलभीनिसवेदिकानि।

गान्धर्वशब्दमुखरानि निविष्टचित्र-

कर्माणि लोलकदलीवनशोभितानि।।

१२. प्रासाद मालाभिरलंकृतानि धरां विदार्यैव समुत्थितानि।

विमानमाला-सदृशानि यत्र गृहाणि पूर्णेन्दुकरामलानि।।

१३. यद्भात्यभिरम्य सरिद्वयेन चपलोर्मिणा समुपगुढं।

रहसि कुचशालिनीभ्यां प्रीतिरतिभ्यां स्मराङ्गमिव।।

१४. सत्य-क्षमा-दम-शम-व्रत-शौच-धैर्य-

स्वाध्यायवृत्त-विनयस्थिति-बुद्ध्यपेतैः।

विद्या-तपोनिधिबिरस्मयितैश्च विप्रै-

र्यद् भ्राजते ग्रहगणै खमिव प्रदीप्तैः।।

१५. अथ समेत्य निरन्तरसङ्गतैरहरहः प्रविजृम्भितसौहृदाः।

नृपतिभिस्सुतवत्प्रतिमानिताः प्रमुदिता न्यवसन्त सुखं पुरे।।

१६. श्रवणसुभगे गान्धर्वे दृढं परिनिष्ठिताः

सुचरितशतासङ्गा केचिद्विचित्रकथाविदः।

विनय-निभृतास्सम्यग्धर्मप्रसङ्ग-परायणा-

प्रियमरुषं पथ्यं चान्ये क्षमा बहु भाषितुं।।

१७. केचित्स्वकर्मण्यधिकास्तज्ञान्यै-

र्विज्ञायते ज्योतिममात्मवद्भि:।

अद्यापि चान्ये समरप्रगल्भ-

कुर्वन्त्यरीणमहितं प्रसद्य।।

१८. प्राज्ञा मनोज्ञवधव: प्रथितोरुवंशा

वंशानुरूपचरिताभरणास्तथान्ये।

सत्यव्रता: प्रणयिनामुपकारदक्षा

विस्त्रम्भपूर्वमपरे दृढसौहृदाश्च।।

१९. विजितविषयसङ्गैर्द्धर्मशीलैस्तथान्यै-

र्मृदुभिरधिसत्त्वैर्लोकयात्रामरैश्च।

स्वकुल-तिलक-भूतैर्मुक्तरागैरुदारै-

रधिकमभिबिभाति श्रेणिरेवंप्रकारै:।।

२०. तारुण्यकान्त्युपचितोऽपि सुवर्णहार-

तांबुलपुरुषविधिना समलंकृतोऽपि।

नारी-जन:श्रियमुपैति न तावदग्रयां

यावन्नपट्टमय-वस्त्र-युगानि धत्ते।।

२१. स्पर्शवता वर्णान्तरविभागचित्रेण नेत्रसुभगेन।

यैस्सकलमिदं क्षितितलमलंकृतं पट्टवस्त्रेण।।

२२. विद्याधरी-रुचिर-पल्लव-कर्णपूर

वातेरितास्थिरतरं प्रविचिन्त्य लोकं।

मानुष्यमर्त्थनिचयांश्च तथा विशालां

तेषां शुभेमतिरभूदचला ततस्तैः।।

२३. चतु:समुद्रान्तविलोलमेखलां सुमेरुकैलासबृहत्पयोधराम्।

वनान्तवान्तस्फूटपुष्पहासिनीं कुमारगुप्ते पृथिवीं प्रशास्ति।।

२४. समानधीश्शुक्र-वृहस्पतिभ्यां ललामभूतो भुवि पार्थिवानां।

रणेषु य: पार्थसमानकर्मा बभूव गोप्ता नृप विश्ववर्मा।।

२५. दीनानुकंपन-पर: कृपणार्त्त-वर्ग

सान्त्वप्रदोऽधिक-दयालुरनाथ-नाथ:।

कल्पद्रुम: प्रणयिनामभयम्प्रदश्च

भीतस्य यो जनपदस्य च बन्धुरासीत्।।

२६. तस्यात्मज: स्थैर्यनयोपपन्नो बन्धुप्रियो बन्धुरिव प्रजानां।

वंध्वर्तिहर्त्ता नृपबन्धुवर्मा द्विड्दृप्तपक्ष-क्षपणैक-दक्ष:।।

२७. कान्तो युवा रणपटुर्विनयान्वितश्च

राजापि सन्नुपसृतो न मदै: स्मयाद्यै:।

शृङ्गार-मूर्त्तिरभिभात्यनलंकृतोऽपि

रूपेण कुसुमचाप इव द्वितीय:।।

२८. वैधव्य-तीव्रव्यसन-क्षतानां स्मृत्वा यमद्याप्यरिसुन्दरीणां।

भयाद् भवत्यायतलोचनानां घनस्तनायासकर: प्रकम्प:।।

२९. तस्मिन्नेव क्षितिपतिवृषे बंधुवर्मण्युदारे

सम्यकस्स्फीतं दशपुरमिदं पालयत्युन्नतांसे।

शिल्पावाप्तैर्द्धन-समुदयै: पट्टवायैरुदारं

श्रेणीभूतैर्भवनमतुलं कारितं दीप्तरश्मे:।।

३०. विस्तीर्ण-तुङ्गशिखरं शिखरि-प्रकाश-

मभ्युद्गतेदन्द्वमल-रशिम-कलाप-गौरं।

यद्भाति पश्चिम-पुरस्य निविष्टकान्त-

चूडामणि-प्रति-सम-नयनाभिरामम्।।

३१. रामा-सनाथ-भवनोदर-भास्करांशु-

वह्निप्रतापं-सुभगे जल-लीन-मीने।

चन्द्राशु-हर्म्यतल-चन्दन-तालवृन्त

हारोपभोग-रहिते हिम-दग्ध पद्मे।।

३२. रोध्रप्रियंगुतरु-कुन्दलताविक्रोश-

पुष्पासवप्रमुदितालिकुलाभिरामे।

काले तुषारकणकर्कशशीतवात-

वेगप्रनृत्तलवली-नगणैकशाखे।।

३३. स्मरवशग-तरुणजनवल्लभाङ्गना-विपुलकान्तपीनोरु।

स्तन-जघन-घनालिङ्गन-निर्भर्त्सित-तुहिनहिमपाते।।

३४. मालवानां गणस्थित्या याते शतचतुष्टये।

त्रिनवत्यधिकेऽब्दानामृतौ सेव्य-घनस्तनै:।।

३५.सहस्यमास-शुक्लस्य प्रशस्तेऽह्नित्रयोदशे।

मङ्गलाचारविधिना प्रासादोऽयं निवेशित:।।

३६. बहुना समतीतेन कालेनान्यैश्च पार्थिवै:।

व्यशीर्यतैकदेशोऽस्य भवनस्य ततोऽधुना।।

३७. स्वयशो-वृद्धये सर्वमत्युदारमुदारया।

संस्कारितमिदं भूय: श्रेण्या भानुमतो गृहम्।।

३८. अत्यन्नतमदातं नभ:स्पृशन्निव भानुमतो गृहम्।।

शाशि-भान्वोरभ्युदयेष्वमल-मयूखायतन-भूतम्।।

३९. वत्सरशतेषु पञ्चसु विंशत्यधिकेषु नवसु चाब्देषु।

यातेष्वभिरम्य-तपस्यमास-शुक्ल-द्वितीयायाम्।।

४०. स्पष्टैरशोकतरु-केतक-सिंदुवार-

लोलातिमुक्तकलता मदयन्तिकानां।

पुष्पोद्गमैरभिनवैरधिगम्य नून-

मैक्यं विजृम्भित-शरे हरपूत-देहे।।

४१. मधुपानमुदितमधुकरकुलोपगीतनगणैकापृथुशाखे।

काले नवकुसुमोद्गम-दन्तुर-कांत-प्रचुर-रोद्धे।।

४२. शशिनेव नभो विमलं कौस्तुभ मणिनेव शार्ङ्गिणो वक्षः।

भवन-वरेण तथेदं पुरमखिलमलंकृतमुदारम्।।

४३. अमलिनशशिलेखादन्तुरं पिङ्गलानां

परिवहति समूहं यावदीशो जटानाम्।

विकचकमालामंससत्कां च शार्ङ्गी

भवनमिदंमुदारं शाश्वतन्तावदस्तु।।

४४. श्रेण्यादेशेन भक्त्या च कारितं भवनं रवेः।

पूर्वा चेयं प्रयत्नेन रचिता वत्सभट्टिना।।

४५. स्वस्ति कर्तृ-लेखक-वाचक-श्रोतृभ्यः।। सिद्धिरस्तु।।

Unit-10

Dec-2012

1. दुर्गविनिवेश कुत्र उपदिष्टः ?

   (a) विनयाधिकारिके

   (b) धर्मस्थीये

   (c) अध्यक्षप्रचारे

   (d) कन्टकशोधने

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	48	c	10.1.2

Dec-2014

1. अमात्यपरीक्षोपायेषु नास्ति ?
   (a) धर्मोपधा
   (b) अर्धोपधा
   (c) कामोपधा
   (d) मोक्षोपधा

2. अधोलिखितेषु को गूढ़पुरुषो न भवति ?
   (a) मन्त्री
   (b) स्त्री
   (c) तीक्ष्न:
   (d) रसद:

3. अमात्यपरीक्षाया: कतिविध उपाय: ?
   (a) द्विविध:
   (b) त्रिविध:
   (c) चतुर्विध:
   (d) पञ्चविध:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	52	d	10.1.12
2	53	a	10.1.13
3	24	c	10.1.12

June-2016

1. कौटिल्यानुसारं मानवा: कां विद्यां पृथक् न मन्यन्ते ?

   (a) आन्वीक्षिकीम्

   (b) त्रयीम्

   (c) वार्ताम्

   (d) नीतिम्

2. कौटिल्यानुसारं त्रयीं के संवरणमात्रं मन्यन्ते ?

   (a) मानसा:

   (b) मानवा:

   (c) बार्हस्पत्या:

   (d) औशनसा:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	32	a	10.1.4
2	33	c	10.1.4

June-2017

1. कौटिल्यार्थशास्त्रोल्लेखानुसारं एषु कः कोपात् विन्नाश इति उल्लिखितः ?

   (a) अजबिन्दुः

   (b) रावणः

   (c) करालः

   (d) जनमेजयः

2. कौटिलीयार्थशास्त्रे सर्वविद्यानां प्रदीपः, सर्वकर्माणाम् उपायः सर्वधर्माणां च आश्रयः का विद्या प्रोक्ता ?

   (a) आन्वीक्षिकी

   (b) त्रयी

   (c) वार्ता

   (d) दण्डनीतिः

3. कौटिलीयार्थशास्त्रे एतत् वैश्यस्य स्वधर्मो न भवति– ?

   (a) याजनम्

   (b) दानम्

   (c) अध्ययनम्

   (d) यजनम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	69	d	10.1.8
2	70	a	10.1.4
3	71	71	10.1.3

June-2018

1. कौटिलीयार्थशास्त्रे सर्वविद्यानां प्रदीप: सर्ववर्थणाम् उपाय:, सर्वधर्माणामाश्रय: भवति–

(a) आन्वीक्षिकी

(b) त्रयी

(c) वार्ता

(d) दण्डनीति:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	94	a	10.1.4

अभिलेख/शिलालेख

June-2012

1. रुत्रदाम्नः गिरनारशिलालेखे सुदर्शनतडागस्य कः पुनर्निमाता ?

   (a) पुषागुप्तः

   (b) तुषारस्फः

   (c) चक्रपालितः

   (d) सुविशाखः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	32	o	10.4.2

Dec-2012

2. प्रयागे समुद्रगुप्तस्य स्तम्भ-अभिलेख रचयिता कः ?

(a) तिलभट्टकः

(b) हरिषेणः

(c) ध्रुवभूतिः

(d) रविकीर्तिः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
2.	31	b	10.4.3

June-2013

1. ऐहोलेशिलालेख कस्य वर्तते ?

(a) द्वितीय चन्द्रगुप्तस्य

(b) द्वितीय धरसेनस्य

(c) द्वितीय जीवितगुप्तस्य

(d) द्वितीय पुलकेशिन:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	31	d	10.4.6

Dec-2013

2. सुदर्शनतडाकस्य कः निर्माता ?

(a) चक्रपालितः

(b) सुविशाखाः

(c) तुषास्कः

(d) पुष्यगुप्तः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
2	32	d	10.4.2

June-2016

1. अशोकस्य शिलालेखानां भाषा का अस्ति ?

(a) प्राकृतम्

(b) संस्कृतम्

(c) अपभ्रंश:

(d) अवेस्ता

2. कुत्र अशोकस्य नाम प्रदत्तम् ?

(a) मास्कि शिलालेखे

(b) प्रयागस्तम्भलेखे

(c) गिरनारशिलालेखे

(d) कान्धार द्विभाषीशिलालेखे

3. गिरनारस्य तडागेन सम्बन्धो नासीत्– ?

(a) चन्द्रगुप्तमौर्य:

(b) अशोकमौर्य:

(c) कणिष्क: कुषाण:

(d) रुद्रदामा शक:

4. अत्र वर्तते कालिदासस्य नामोल्लेख:– ?

(a) तन्तुवाय-श्रेण्या: मन्दसौर शिलालेखे

(b) प्रभावतीगुप्ताया: पूनाताम्रपट्ट लेखे

(c) पुलकेशिद्वितीयस्य एहोले-शिलालेखे

(d) मिहिरभोजस्य ग्वालियार-शिलालेखे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	72	a	10.4
2	73	a	10.4.1.23
3	74	c	10.4.2
4	75	c	10.4.8

June-2017

1 रुद्रदाम्नः शिलालेखः कुत्र विद्यते ?

(a) प्रयागे

(b) जुनागढ़े

(c) अक्षशिलायाम्

(d) पाटलिपुत्रे

2. इलाहाबादशिलालेखे अस्य नाम नास्ति– ?

(a)रुद्रदेवः

(b) शशाङ्कः

(c)चन्द्रवर्मा

(d) नागदत्तः

3. खरोष्ठ्यां लिप्यां कस्य अभिलेखाः उपलभ्यन्ते ?

(a) अशोकस्य

(b) समुद्रगुप्तस्य

(c) कनिष्कस्य

(d) खारवेलस्य

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	43	b	10.4.2
2	44	b	10.4.3
3	45	a	10.4

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

June-2012

1. विवादेषुप्रदर्शितो व्यवहारो वर्तते ?

   (a) एकपात्

   (b) द्विपात्

   (c) त्रिपात्

   (d) चतुष्पाद्

2. स्मृत्योर्विरोधे कः वलवान् ?

   (a) व्यवहारः

   (b) न्यायः

   (c) राजा

   (d) न्यायाधीशः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	53	d	10.3.1
2	54	b	10.3.2

Dec-2012

3. मिथ्याभियोगी कतिगुणं धनं दद्यात् ?

(a) द्विगुणम्

(b) त्रिगुणम्

(c) चतुर्गुणम्

(d) पञ्चगुणम्

4. रसस्य वृद्धिः उक्ता–

(a) द्विगुणा

(b) चतुर्गुणा

(c) षड्गुणा

(d) अष्टगुणा

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
3	52	a	10.3.1
4	53	d	10.3.4

June 2013

1. यज्ञवल्क्यदिशा मानुषंप्रमाणं कतिविधम् ?

(a) एकविधम्

(b) द्विविधम्

(c) त्रिविधम्

(d) चतुर्विधम्

2. विद्वान निधिं लब्धा तत: कियन्तं गृह्णीयात् ?

(a) सर्वम्

(b) दशांशम्

(c) षष्ठांशम्

(d) अर्धम्

(e)

3. स्मृत्यपेतकारिण: सभ्या: कतिगुणेन दमेन दण्ड्या: ?

(a) पञ्चगुणेन

(b) चतुर्गुणेन

(c) त्रिगुणेन

(d) द्विगुणेन

4. मिथ्याभियोगी कतिगुणं धनं राज्ञे दद्यात् ?

(a) द्विगुणम्

(b) त्रिगुणम्

(c) चतुर्गुणम्

(d) पञ्चगुणम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	51	c	10.3.3
2	52	a	10.3.6
3	53	a	10.3.1
4	54	a	`मिथ्याभियोगी द्विगुणम् अभियोगाद् धनं हरेत्।' इति याज्ञवल्क्यसंहितायाम् असाधारणमातृकाप्रकरणे प्राप्यते।

Dec-2014

1. धर्मशास्त्रीय व्यवहारस्य को विषय: ?

(a) स्मृत्याचारनिन्दा

(b) स्मृत्याचारविरुद्ध-परपीड़ा

(c) स्मृत्याचारप्रयुक्ता रुग्नता

(d) स्मृत्याचारप्रयुक्ता निर्धनता

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	49	b	10.3.1

Dec-2015

1. याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुसारं रिक्तस्थानं पूरयत –

   ''स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत:।

   अर्थशास्त्रात्तु बलवद् — इति स्थिति:।।

(a) धर्मशास्त्रम्

(b) राजादेश:

(c) नृपस्येच्छा

(d) नीतिशास्त्रम्

2. याज्ञवल्कानुसारेण सबन्धके ऋणे मासि-मासि बृद्धि: भवति –

(a) पञ्चाशद्भाग:

(b) अशीतिभाग:

(c) त्रिंशतद्भाग:

(d) विंशोभाग:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	69	a	10.3.1
2	70	b	10.3.4

June -2016

1. याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुसारं रिक्ते स्थाने कः शब्दः उपयुक्तः – 'दर्शने प्रत्यये दाने – विधीयते।

(a) व्यवहारः

(b) प्रातिभाव्यम्

(c) ऋणादानम्

(d) वाक्पारुष्यम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	36	b	10.3.5

June -2017

1. याज्ञवल्क्यमते गृहीतबेतेन: कर्म त्यजन्।

(a) चतुर्गुणमावहेत्

(b) त्रिगुणमावहेत्

(c) पञ्चगुणमावहेत्

(d) द्विगुणमावहेत्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	72	d	10.3.15

मनुस्मृतिः

June -2012

1. कृतयुगस्य कालावधिः उक्तः

(a) १००० वर्षात्मकः

(b) २००० वर्षात्मकः

(c) ३००० वर्षात्मकः

(d) ४००० वर्षात्मकः

2. निष्क्रमणसंस्कारः कर्तव्यः

(a)प्रथमे मासि

(b) द्वितीये मासि

(c) तृतीये मासि

(d) चतुर्थे मासि

3. मृगया गण्यते

a) कामजगणे

b) क्रोधजगणे

c) लोभजगणे

d) मोहजगणे

4. उपनयनसंस्कार राज्ञः दण्डो भवति –

a) केशान्तिकः

b) ललाट सम्मितः

c) नासान्तिकः

d) कर्णान्तिकः

5. अर्थदूषणं वर्तते –

a) कामजगणे

b) क्रोधजगणे

c) लोभजगणे

d) मोहजगणे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	50	d	10.2.3
2	51	d	10.2.4
3	52	a	10.2.5
4	50	d	10.2.4
5	51	a	10.2.5

June -2013

1. केशान्तसंस्कारस्य काल उक्त: क्षत्रियार्थम्।

(a) द्वादशेवर्षे

(b) षोडशे वर्षे

(c) द्वाविंशे वर्षे

(d) चतुर्विंशे वर्षे

2. दिवास्वप्न: गण्यते

(a) लोभजगणे

(b) मोहजगणे

(c) क्रोधजगणे

(d) कामजगणे

3. मनुना चूड़ाकर्मण: काल: उक्त: –

(a) पञ्चमेवर्षे

(b) चतुर्थेवर्षे

(c) द्वितीये वर्षे

(d) प्रथमे वर्षे

4. मनुना क्रोधजानि व्यसनानि कियन्ति अभिहितानि ?

(a) पञ्च

(b) षट्

(c) सप्त

(d) अष्टौ

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	50	c	10.2.4
2	53	d	10.2.5
3	51	d	10.2.4
4	52	d	10.2.5

Dec -2014

1. मनुस्मृत्यनुसारं सर्वव्यसनमूलं किम्।

(a) कामः

(b) क्रोधः

(c) लोभः

(d) मोहः

2. मनुमते साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं कतिविधम्?

a) एकविधम्

b) द्विविधम्

c) त्रिविधम्

d) चतुर्विधम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	50	c	10.2.5
2	51	d	10.2.4

June -2015

1. तमसा बहुरुपेण बेष्टिता: कर्महेतुना।
   अन्त: संज्ञा भवन्त्येते सुखदु:खसमन्विता:।।
   इति मनुवचनं केन सम्बद्धम् ?

(a) अन्तजेन प्राणिना

(b) उद्भिदा

(c) स्वेदजेन प्राणिना

(d) जरायुजेन प्राणिना

2. मनुसंहितात: रिक्तं स्थानं पूरयत –
   नृपतौ कोषराष्ट्रे च — सन्धिविपर्ययौ।

(a) अमात्ये

(b) दूते

(c) सेनापतौ

(d) मन्त्रिणि

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	66	b	10.2.3
2	67	b	10.2.5

June -2016

1. मनुसंहितानुसारं एषु किं ब्राह्मणस्य कर्म न भवति ?

(a) अध्यापनम्

(b) प्रजारक्षणम्

(c) यजनम्

(d) याजनम्

2. मनुसंहितानुसारं सचिवानां संख्या भवेत् –

(a) ३-४

(b) ५-६

(c) ७-८

(d) ९-१०

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	34	b	10.2.4
2	35	c	10.2.5

June -2017

1. मनुसंहितानुसारं एषु कस्य क्रोधजव्यसने गणनं न भवति– ?

(a) दिवास्वप्नस्य

(b) वाक्पारुष्यस्य

(c) साहसस्य

(d) दण्डपारुष्यस्य

2. मनुसंहितात: रिक्तं स्थानं पूरयत –

वेद: स्मृति: — स्वस्य च प्रियमात्मन:।

एतच्चतुर्विध: प्राहु साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्।।

(a) उपकार:

(b) अपकार:

(c) सदाचार:

(d) परम्परा

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	74	a	10.2.4
2	75	c	10.2.4

June -2018

1. मनुसंहितानुसारं राज्ञः सचिवानां संख्या भवति –

(a) १०-१२

(b) ७-८

(c) ३-४

(d) ५-६

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	95	b	10.2.5